

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Petra Filipi

Mentor: dr. Vlado Miheljak

OSEBNOST POLITIČNEGA VODITELJA

Diplomsko delo

Ljubljana, 2002

VSEBINA

UVOD	2
HIPOTEZE IN OMEJITVE	3
METODE RAZISKOVANJA	5
STRUKTURA ANALIZE	6
OPREDELITEV OSNOVNIH POJMOV	7
VODITELJ IN VODENJE	7
OSEBNOST	12
TEORETIČNO IZHODIŠČE	17
I. DEL: PSIHLOGIJA MNOŽICE	20
1. GUSTAV LE BON (1841-1931)	21
2. GABRIEL TARDE (1843-1904)	24
3. SIGMUND FREUD (1856-1939)	26
4. THEODOR W. ADORNO (1903-1969)	29
II. DEL: OSEBNOSTNE POTEZE IN PSIHOANALIZA	38
1. SIGMUND FREUD: FAZE PSIHOSEKSUALNEGA RAZVOJA	38
2. ERIKSON: OSEM FAZ PSIHOSOCIALNEGA RAZVOJA	41
3. REVOLUCIONARNA OSEBNOST	43
4. AVTORITARNA OSEBNOST	47
4a. <i>SADOMAZOHISTIČNA KARAKTERNA STRUKTURA IN ANALNI KARAKTER</i>	52
4b. <i>PATOLOŠKI NARCISIZEM</i>	57
6. ANALIZA PRIMEROV: HITLER, STALIN, LENIN, GANDHI	60
7. NEKAJ SKUPNIH ZNAČILNOSTI POLITIČNIH VODITELJEV	65
7a. <i>INTELIGENTNOST</i>	66
7b. <i>AMBICIOZNOST</i>	67
7c. <i>DRUGE OSEBNOSTNE ZNAČILNOSTI</i>	68
III. DEL: SOCIOLOŠKI ASPEKTI VODITELJSTVA	74
1. MITOLOGIJA	75
2. IDEOLOGIJA	76
3. VODITELJEVA KARIZMA	77
4. KULT VODITELJA	79
5. PROPAGANDA	82
6. PSIHOLOŠKI UČINKI MNOŽIČNIH MEDIJEV	84
ZAKLJUČEK	86
VIRI IN LITERATURA:	89
1. KNJIGE	89
2. POGlavJA IZ ZBORNIKOV ALI KNJIG	90
3. DIPLOMSKA IN MAGISTRSKA DELA	92
4. LEKSIKONI IN SLOVARJI	92
5. PRISPEVKI, GRADIVO, ANALIZE Z MEDMREŽJA	92

UVOD

V delu se bomo ukvarjali z množično psihologijo, saj bomo pojasnjevali voditeljevo vlogo znotraj množice, po drugi strani pa bomo ugotavljali skupne osebnostne lastnosti in značilnosti nekaterih političnih voditeljev 20. stoletja in na ta način poskušali sistematizirati njihove osebnostne poteze. Nekaj prostora je namenjeno tudi procesom, ki posredno pripomorejo k oblikovanju 'močne osebnosti političnega voditelja', to so ideologija, mitologija, nekaj pa tudi razkrivanju t. i. karizme in voditeljevega kulta.

Izbrani politični voditelji so voditelji 20. stoletja, bili so torej voditelji dobe množic. Vsi so imeli množično podporo v ljudstvu. Da bi uspešno preučevali osebnost političnega voditelja v množični družbi, ga nikakor ne smemo vzeti iz množice in ga moramo obravnavati skupaj z njo ter fenomeni, ki se med njima odvijajo.

Zanimalo nas bo vprašanje, zakaj nekdo postane najvišji politični voditelj? Sklepa se, da imajo voditelji določene osebnostne lastnosti, ki jih drugi ljudje nimajo. Kako je mogoče, da določeni politični voditelji uspejo tako motivirati ljudstvo, zbuditi v njem toliko čustev, da se ljudje tako močno poistovetijo z njimi, da njihove cilje, vrednote in prepričanja sprejmejo za svoje lastne? Tiči vzrok v posebnih osebnostnih lastnostih voditeljev? Kaj točno je karizma? Na prvi pogled je očitno, da močna osebnostna figura voditelja nastopa tako v nacifašističnih kot v komunističnih režimih. Osebnost voditelja nedvomno pripomore k mobilizaciji ljudstva. Ampak pojavi se vprašanje, ali je bila osebnost skonstruirana ali pa ima voditelj splet določenih osebnostnih lastnosti, ki mu omogočajo, da postane najvišji voditelj? To so vprašanja, na katera je potrebno odgovoriti. Obenem se je treba zavedati, da bo dobiti odgovore precej težko, saj so si voditelji med seboj zelo različni in prihajajo iz različnih okolij ter so bili del različnih političnih sistemov. Vendar je bil ravno to naš namen: ugotoviti, kaj jih družijo, kaj imajo skupnega in kaj je predpogoj oziroma kaj je potrebno, da nekdo postane politični voditelj. Poskusili bomo razviti nekaj psiholoških karakteristik političnih voditeljev. Empirična osnova raziskave temelji na življenjih Vladimirja Iliča Lenina, Mohandasa Karamchanda Gandhija, Adolfa Hitlerja ter Josipa Stalina, mož, ki jih družijo to, da so bili največji politični voditelji svojega časa. Na prvi pogled prva dva družijo skupna predanost k končanju obstoječega političnega reda in k njegovi zamenjavi za novega, zadnja dva pa množično uničevanje ter izjemna krutost. Zato jih bomo

obravnnavali ločeno, to domnevo (da gre za različna tipa voditeljev) pa bomo poskušali tudi dokazati. V nalogi se bomo poskušali dotakniti vseh omenjenih področij, da bi prišli do dna temu fenomenu političnega voditelja. Življenje vsakega od mož je bilo raziskano do določenih detajlov, kar je vodilo po eni strani v izgradnjo posameznih osebnostnih modelov, po drugi strani pa v bolj splošen model osebnostnega tipa, ki je lahko prenesen tudi na veliko vrsto političnih voditeljev. Pri tem se bomo med drugim naslanjali na Wolfensteina, čigar ugotovitve o revolucionarni osebnostni strukturi bomo aplicirali na področje osebnosti političnega voditelja nasploh, dopolnili pa ga bomo še s Freudovimi in Frommovimi izvrstnimi odkritji.

Že od Platona naprej se v intelektualnih razpravah pojavlja vprašanje povezanosti med človeško naravo in političnim udejstvovanjem. V tej študiji bomo uporabljali eno takih teorij, psihoanalizo, z njo pa poskusili dodati naše razumevanje motivacije za politično dejavnost. Da bi olajšali analizo osebnosti človeka, kot je politični voditelj, bomo do neke mere raziskali življenje štirih politikov, ki so zasedali različne pozicije v spektru političnega udejstvovanja in vodenja. V procesu tega raziskovanja nas bosta vodili naslednji osnovni vprašanji: zakaj človek postane politični voditelj? In kakšne osebnostne kvalitete mu pomagajo, da postane učinkovit voditelj?

HIPOTEZE IN OMEJITVE

Predmet analize so štirje politični voditelji 20. stoletja, ki so pomembno vplivali na potek mednarodnih dogodkov in odnosov. Že na začetku se omejimo pri izbiri voditeljev, saj večje število analiz v tem primeru prostor ne bi dopuščal. V nadaljevanju bomo obravnavali nekoliko več političnih voditeljev, a zato manj podrobno. To bodo: de Gaulle, Tito, Milošević, Churchill in še mnogi drugi.

Ni bil naš namen doseči dokončni psihološki portret obravnavanih mož in niti za vsako ceno testirati veljavnost hipotez, ki jih vsebuje študija. Zavedamo se omejenosti tega področja raziskovanja, ki ležijo v prvi vrsti v tem, da so življenja obravnavanih mož, kljub mnogim biografijam, še vedno precej nejasna. Zato bo naš cilj približati se nekaj psihološkim potezam obravnavanih političnih voditeljev ter predvsem oblikovati hipoteze, ne pa jih preverjati in dokončno potrjevati. Le bolj podrobna analiza podatkov, v katero pa se zaradi omejenosti prostora ne bomo spuščali, bi lahko dodala verjetnost

sklepom, do katerih bomo prišli in le natančnejša operacionalizacija in testiranje bolj splošnih konceptov bi nam lahko dalo nekaj več kot intuitivni vpogled v njihovo verjetnost. Druga omejitev, ki je neobhodna, je samo teoretično izhodišče, ki je temelj tega dela. Psihoanaliza kot teorija vsebuje še mnoge nejasnosti in dvome, tako da začenjamo s predpostavko, da ta teorija drži in o tem v prihodnje ne bomo dvomili. Širina naše naloge pa sega seveda le do konstrukcije modela osebnosti in hipotez, ki so z njim povezane, zato se ne bomo obremenjevali s podrobno predstavitvijo dogodkov iz življenj posameznih političnih voditeljev.

Delo je razdeljeno na tri tematske sklope. V prvem se bomo ukvarjali s psihologijo množice in s psihoanalizo. Zanimalo nas bo, kakšna je voditeljeva vloga znotraj množice. Preverjali bomo naslednjo hipotezo: Množice imajo potrebo po podreditvi, zato voditelju ni potrebno mnogo truda, da jo zmotivira.

Drugi del bo posvečen določenim osebnostnim potezam. Hipoteza, ki ji bomo posvečali pozornost, je: Za vse voditelje je značilen splet določenih osebnostnih lastnosti, ki se bodo pri njih pojavljale pogosteje kot pri nevoditeljih. Podhipoteza, ki iz tega sledi, je: voditelj je avtoritarna osebnost s sado-mazohistično karakterno strukturo in z znaki patološkega narcisizma. Če bomo to opazili pri vseh štirih obravnavanih voditeljih, potem lahko z indukcijo do neke mere upravičeno sklepamo, da to velja za vse voditelje.

Tretji del bo namenjen vsem tistim okoliščinam, ki posredno vplivajo na to, da nedko postane 'veliki voditelj'. Poskusili bomo razkriti voditeljevo karizmo, njegov kult osebnosti ter analizirati ideološke, mitološke in ostale sociološke momente. Tretja hipoteza se torej glasi: Karizma ni nekaj, kar bi bilo kot objektivno dejstvo in ni nikakršen poseben dar, ki naj bi ga imel določen politični voditelj, ampak je zgrajena in oblikovana s pomočjo mitologije, ideologije, propagande ter množičnih medijev.

Namen je osvetliti motivacije štirih političnih voditeljev, zato se bomo osredotočili le na analizo tistih dogodkov iz življenj obravnavanih voditeljev, ki so pomembno determinirale njihova obnašanja.

METODE RAZISKOVANJA

Pojem osebnosti implicira na rez v kontinuiran razvojni proces, ki se imenuje življenje. Prerez življenja v določenem trenutku kaže na sile, ki prevladujejo znotraj posameznika in posameznikove značilne načine reagiranja na zahteve okolja. Če želimo razumeti ta prerez, ga moramo nujno raziskovati v kontekstu posameznikovega celotnega življenja in njegove zgodovine, analizirati moramo njegovo psihogenezo. Psihoanaliza je s svojo formulacijo stanj psihoseksualnega razvoja uporabno sredstvo za izpolnitev te naloge. Metoda, ki se jo bomo posluževali, je torej psihoanalitična metoda odkrivanja nezavedne notranje realnosti z interpretiranjem opaznih in pogosto navzven nepomembnih podatkov.

Najpomembnejši metodi raziskovanja sta psihoanaliza ter biografska metoda, ki je precej zahtevna za uporabo. Omenimo Bertauxa (1981), ki v svoji sistematizaciji biografske metode navaja razlikovanje med raziskavami, ki to metodo uporabljajo v raziskovanju 'objektivnih struktur in procesov', kar naj bi veljalo za sociologijo in tistimi, ki biografije uporabljajo v kontekstu raziskovanja subjektivnosti, kar naj bi veljalo za psihologijo in predvsem psihoanalizo. V prvem primeru je objektivni vir, v katerem je potrebno razbirati zgodovinske dogodke, sisteme socialnih odnosov in podobno ter čim bolj nadzorovati subjektivnost, razumljeno kot selektivnost spomina, kot individualne predsodke in kot lingvistične in kulturne kompetence. V drugem primeru¹ pa je naracija zapleten tekst, ki ga je potrebno hermenevitično analizirati na več ravneh in katerega dejstvena resničnost je posvem marginalna (Bertaux v Renner; 1996: 761). Poleg biografske metode bomo uporabljali še nekatere druge.

V poglavjih o opredelitvi pojmov in teoretskem izhodišču bomo uporabljali zgodovinsko-opisno ter tipološko metodo. Analiza primerov bo zahtevala uporabo logistične metode indukcije, s katero bomo skušali ugotoviti skupne značilnosti političnih voditeljev. Pri analizi osebnosti nekaterih političnih voditeljev bo značaj gradiva med drugim narekoval tudi analizo teksta kot raziskovalno tehniko, saj bomo, kot rečeno, analizirali nekaj biografij ter avtobiografij.

V analizi primerov osebnosti štirih voditeljev bomo poskusili aplicirati psihoanalizo na politiko. To je metoda, ki jo je Freud uporabljal, da bi razvil svoje

¹ Tega se bomo posluževali mi. op.a.

sklepe o osebnostnih tipih. Tehnika primerjanja in generalizacija iz zgodovinj življenj bo pomagala v psihopolitičnem ter tudi psihopatološkem kontekstu.

STRUKTURA ANALIZE

Kot rečeno, je naloga sestavljena iz treh delov. Na začetku bomo opredelili osnovne pojme, s katerimi bomo operirali. To so pojem voditelja, pojem vodenja ter pojem osebnosti. Po krajši klasifikaciji političnih voditeljev, začeniši z Webrovo delitvijo oblasti in z njo voditeljev, bomo nadaljevali z delitvijo na fašistični in komunistični tip voditelja, na koncu pa se bomo posvetili za nas najpomembnejši klasifikaciji, delitvi na avtokratični in demokratični tip voditelja. V nadaljevanju bomo posvetili nekaj pozornosti teorijam o voditeljih in poudarili najvažnejšo za nas, psihoanalizo ter z njo povezano psihologijo množic. Prvi del se nanaša na teorijo množic. Obravnavali bomo fenomene, ki se odvijajo v množici ter na voditeljevo vlogo v njej.

V drugem delu se bomo ukvarjali z osebnostnimi potezami. Dotaknili se bomo Freudove klasifikacije faz psihoseksualnega razvoja ter Eriksonove razdelitve psihosocialnega razvoja na osem faz. Opredelili bomo revolucionarno in avtoritarno osebnost ter nakazali razlike med njima. Sledila bo analiza primerov. Predvidevamo, da bomo odkrili bistvene podobnosti med Leninom in Gandhijem ter Hitlerjem in Stalinom. Toda to bomo v nadaljevanju šele poskušali dokazati.

Tretji del bo posvečen vsem sociološkim dejavnikom, ki vplivajo na voditeljstvo. Posvečali se bomo ideološkim, mitološkim ter propagandnim faktorjem ter voditeljevi karizmi. Dokazovali bomo hipotezo, da je karizma izgrajena z ideološkim ritualom in z uspešno propagando. Po opredelitvi pojmov (mitologija, ideologija, voditeljeva karizma, kult voditelja, propaganda), se bomo na kratko ustavili še pri psiholoških učinkih množičnih medijev. Analiza primerov bo tokrat narativno obarvana, na primerih nekaterih političnih voditeljev bomo pokazali na mitološko podlago, izgradnjo kulta ter pomen ritualizacije ideologije. Poskus bo torej dokazati, da za uspešnost voditelja niso najpomembnejše nobene posebne osebnostne lastnosti, pač pa glavno vlogo igrajo zgoraj navedeni procesi in postopki. Da je torej voditelj zamenljiv.

OPREDELITEV OSNOVNIH POJMOV

Začenjamo z opredelitvijo pojmov voditelja in vodenja. Podali bomo tudi osnovno klasifikacijo voditeljev in nadaljevali z definiranjem pojma osebnosti. Naj začnemo s pripombo, da je naše raziskovanje del politične psihologije, ki je zelo široka veda. Pečjak (1995: 20) se pri njenem definiranju deloma sicer zadovolji z Bogdanorovo opredelitvijo, da je 'politična psihologija področje, ki raziskuje vpliv individualne osebnosti ter odnosov med ljudmi na politiko', vendar pa še dopolni definicijo in pravi: 'Politična psihologija raziskuje vpliv individualne osebnosti ter odnosov med ljudmi na temeljni položaj človeka in družbenih skupin v posamezni družbi in v mednarodnih razmerah' (Pečjak, 1995: 20). Politična psihologija pojasnjuje torej psihološke procese, ki se odvijajo na političnem prizorišču.

VODITELJ IN VODENJE

Voditelj je oseba, ki vodi kako skupino, skupnost, organizacijo. O vodji oziroma o voditelju govorimo tudi kot o posamezniku na čelu vodstvenega organa, *vodstva*. Mnoštvo različnih ravnanj in tehnik, ki jih uporabljajo vodje oz. voditelji v svojih odnosih in občevarjih z drugimi ljudmi, lahko uvrstimo v naslednje poglavitne metode: metoda prisile, metoda paternalizma² ter metoda prepričevanja. Pri obravnavanju aktivnosti različnih vodij v političnem življenju ali na drugih področjih se srečujemo s tematiko *stilov vodenja*. V glavnem gre za dva poglavitna stila: avtokratski stil vodenja ter demokratični stil vodenja (Sruk, 1995: 359-361). Vodje vpliv na skupino izvajajo na različne načine in z različnimi sredstvi moči: nekateri predvsem z osebnim zgledom in motiviranjem, drugi z nagrajevanjem in kaznovanjem, tretji z znanjem in informacijami (Ule, 1992: 329). Najnovejše raziskave iz področja stilov vodenja temeljijo na dveh zgodnejših študijah. Ena od teh je behavioristična in jo je leta 1939/40 opravil ameriški raziskovalec Lewin s sodelavcema Whiteom in Lippittom³, danes pa je obravnavana kot

² Iz. lat. *pater* 'oče', lat. *paternitas* 'očetovstvo' (Verbinc, 1997: 530).

³ White, R. in Lippitt, R. (1939) 'Leader behaviour and member reaction in three social climates', v Cartwright, D. in Zander, A. (ur.) *Group Dynamics; Research and Theory*, Tavistock, London (v Sadler, 1997: 71).

eden klasičnih eksperimentov v socialni psihologiji. Namen je bil razviti učinkovitost različnih načinov izražanja vloge vodenja. V eksperimentu so primerjali dva različna načina obnašanja ali stilov vodenja – avtokratičnega in demokratičnega. Avtokratični voditelj se odloča sam in naloži odločitve v skupino ter pričakuje, da jih bo skupina izvajala, ne da bi se spraševala, zakaj (White in Lippitt, 1959 v Sadler, 1997: 71). Avtokratski voditeljski stil (Ule, 1992: 329-330) je bolj direktiven od demokratskega in je običajno strogo usmerjen k realizaciji zastavljenega cilja skupine. Vodja ima v skupini največjo moč, vpliv, odgovornost. Običajno skupina spoštuje takšnega vodjo zaradi njegove kompetence. Tak stil vodenja sproža pri podrejenih občutke odvisnosti in nemoči, neke vrste infantilnosti, ki se kaže tudi v tem, da skupina slabše funkcionira, če je vodja odsoten⁴. Demokratični voditelj pa po drugi strani vzpodbuja člane skupine, da sodelujejo pri odločanju in ga vidijo kot koordinatorja skupine, ne pa odločevalca⁵ (White in Lippitt, 1959 v Sadler, 1997: 71). Pri demokratskem načinu vodenja (Ule, 1992: 329) vodja raje usmerja skupino z raznimi vzpodbudami in ne vodi skupine direktivno. Je občutljiv na sugestije članov in prepušča dejansko odločanje skupini. Skupina funkcionira tudi, če je vodja odsoten. Demokratski vodja lahko poveča zlasti kreativnost in skladnost skupine, vendar je manj uspešen pri povečanju učinkovitosti skupine (Ule, 1992: 329). Ule pa je prepričana (1992: 329-330), da sta avtokratski in demokratski način vodenja dva ekstrema, ki se redko realizirata v čisti obliki.

Psihosociologi in socialni psihologi so izdelali več tipologij, v katerih so poudarjene različne poglobitve značilnosti posebnih zvrsti voditeljev oz. vodilnih osebnosti. Tipologija, ki jo je zasnoval K. Young, je: politični boss, kompromisar, demokratični vodja, birokrat, funkcionar, diplomat, reformator, agitator ter teoretik (glej Sruk, 1995: 359-361). Kot voditelji skupine (Musek, 1982: 331) se zelo težko uveljavijo osebe, ki jih drugi ne zaznajo kot avtentičnega člana skupine, s katerim bi se mogli identificirati. Prav tako se težko uveljavi oseba, ki ji drugi ne priznajo večjih sposobnosti. Krech, Crutchfield in Ballachey (v Musek, 1982: 331) to izrecno poudarjajo, ko pravijo, da mora biti učinkovit vodja (1) kot 'eden izmed nas', (2) kot 'večina izmed nas' in (3) kot 'najboljši izmed nas'. V običajnem pomenu (Galbraith, 1983: 47) je beseda *vodja* nejasna in ima v bistvu dva pomena. Z *vodjem* postane

⁴ To se kaže npr. v množičnem nasprotovanju režima po njegovem padcu oziroma voditeljevi smrti, čeprav je bilo v njegovem stabilnem obdobju odkritih nasprotnikov malo (glej Pečjak, 1995).

⁵ V dodatni raziskavi so raziskali avtorji še tretji stil, ki so ga poimenovali *laissez-faire*. Tretji tip voditelja igra pasivno vlogo v skupinskih zadevah in se ponavadi vmeša v člane skupine le na njihovo iniciativo (White in Lippitt, 1959 v Sadler, 1997: 71).

posameznik sposoben, da svojim ciljem in namenom podreja druge. Medtem pa je v vsakodnevnem govoru *vodja* pogosto posameznik, ki se mu je uspelo poistovetiti s kondicionirano voljo množice in voljo množice z lastnimi interesi in cilji (Galbraith, 1983: 47).

Hary S. Truman (v Sadler, 1997: 21) je vodenje opisal takole: 'vodenje je sposobnost pripraviti ljudi, da si zaželijo storiti nekaj, kar v bistvu nočejo'. Bavelas (v Sadler, 1997: 22) ločuje med idejo vodenja kot *osebno kvaliteto* in idejo vodenja kot *proces*. Pričujoče delo v svojih dveh sklopih obravnava prav ti dve dimenziji vodenja. Sadler poudarja (1997: 23), da študija vodenja ne more biti pravilno razumljena, če jo gledamo le skozi čisto psihološko perspektivo. Vključevati mora študijo odločanja in prav tako študijo funkcioniranja organizacij.

Teorija skupinske dinamike (Pečjak, 1995: 64) obravnava družbeno skupino kot organizem, pri tem pa ima vodstvo funkcijo odstranjevanja napetosti in skrb za ravnotežje med deli ter preživetje skupine. Na osnovi tega so avtorji klasificirali voditelje v več skupin. Bales in Slater (1965: 274-282) razlikujeta instrumentalne in socioemocionalne voditelje. Instrumentalni voditelji se zavzemajo predvsem za učinkovitost skupine in so dobri organizatorji in so usmerjeni predvsem k zunanjim problemom. Socioemocionalni voditelji pa blažijo konflikte in rešujejo predvsem notranje napetosti skupine, usmerjeni pa so predvsem k notranjim problemom. Avtorja sta ugotovila, da skušajo starši ustvariti 'voditeljsko koalicijo' v družini, člani te koalicije pa igrajo vloge, ki so si med seboj različne in sicer na podoben način kot dvojno vodstvo majhne skupine. Gre namreč za večjo 'instrumentalno' specializacijo 'idejne osebe', kar je analogno očetu-možu, in poudarjeni specializaciji 'priljubljene osebe', kar je analogno ženi-materi. Bales in Slater (v Parsons, 1956: vii) sta predstavila in analizirala nove podatke razvoja diferenciranih struktur vlog v majhnih skupinah in ugotovila, da obstaja povezava med voditeljstvom v majhnih skupinah in nuklearno družino v naši družbi. V analizi se je pojavila tendenca, da 'priljubljena oseba' ponavadi ni 'idejna oseba'. Ta je višje na lestvici pri dajanju predlogov in mnenj, medtem ko je 'priljubljena oseba' višje na lestvici pri izražanju solidarnosti in zmanjševanju napetosti. 'Idejna oseba' kaže koncentracijo aktivnosti na problemskem področju, medtem ko 'priljubljena oseba' kaže koncentracijo na socioemocionalnem področju. Komplementarnost teh dveh vzorcev obnašanja, ki so značilni za ti dve osebi, nam pove, da se velik del interakcije odvija prav med članoma tega para. V nekaterih skupinah tvorita dominanten ali centralen par, se medsebojno podpirata in si delita

izvrševanje glavnih dejavnosti, ki so bistvene za izpolnitev nalog ter za socio-emocionalno dobro stanje skupine (Bales, Slater, 1965: 282).⁶ Podobna je Fiedlerjeva (1978) delitev na problemsko usmerjene in socioemocionalne voditelje. Poleg tega razlikuje še tri lastnosti glede na vodeno skupino, to so: moč voditelja ali sposobnost vplivanja, toplina ali sposobnost spodbujanja pozitivnih čustev in odnosov ter strukturiranost ali sposobnost izvajanja nalog. Različne razmere spravijo na površje voditelje z različnim deležem teh lastnosti (Fiedler v Pečjak, 1995: 64).

Tudi druge raziskave vodenja v skupinah so pokazale, da v skupinah obstajajo različne vrste voditeljev. Najbolj pogosto je razlikovanje med odnosno naravnanimi in k nalogam usmerjenimi voditelji. Prvi skrbijo za ohranjanje skladnih medosebnih odnosov, pravičnost in za emocionalno klimo v skupini. Drugi pa skrbijo za opravljanje nalog, ki si jih je zastavila skupina ali kakšna druga socialna enota (Likert, 1976; Lord, 1977 v Ule, 1992: 328). Kasneje so druge raziskave pokazale na omejitve razdelitve vodenja na odnosno in k nalogam usmerjeno vodenje (vodje). Posebno nejasni so bili podatki o odnosnih vodjih (njim naj bi pripadal faktor 'oziranja na druge'). Druge raziskave so opozarjale na nova vedenjska določila vodij, ki bi jih morali upoštevati v njihovih karakteristikah (npr. individualno prodornost vodje, ki se kaže v tem, da se nekdo predlaga in potrjuje kot vodja) (Ule, 1992: 328).

Tannenbaum in Schmidt sta trdila, da je ločevanje voditeljev na odnosno naravnane voditelje in k nalogam usmerjene voditelje preozko in da sta to ekstrema. Poudarjala sta, da ideja voditeljstva variira po kontinuumu. Ločila sta vsaj štiri stile vodenja in voditeljev: avtokratični, prepričevalni, posvetovalni in demokratični (v Sadler, 1997: 73-74).

⁶ Osebe so izpolnile California F-Scale (lestvica fašizma). Visoke vrednosti kažejo na rigidnost in absolutizem, ki je povezana z avtoritarno osebnostjo. (Najverjetneje ekstremno nizke vrednosti tudi, ampak to je zaplet, ki se mu bomo tokrat izognili). 'Idejne osebe' so se uvrstile na lestvici fašizma signifikantno nižje kot 'priljubljene osebe', za katere je značilen visok koeficient na tej lestvici. 'Priljubljene osebe' se najpogosteje strinjajo s trditvijo: 'Jaz imam vse rad'. V povezavi z njihovo visoko uvrstitvijo na lestvici fašizma lahko sklepamo na določeno rigidnost v odnosih večine 'priljubljene osebe' do ostalih v skupini. Ta interpretacija zagotavlja še eno mogočo razlago, zakaj je 'priljubljena oseba' tako redko izbrana za voditelja skupine. Verjetno je tendenca 'priljubljene osebe' k rigidnosti ali preveliki specializaciji razlog, da so njegove možnosti biti izbran za voditelja skupine majhne. Na 'idejni osebi' bo skoncentrirana določena količina ambivalence s strani ostalih v skupini. Po eni strani je priljubljen, ker zadovoljuje potrebe na problemskem področju, vendar pa prav tako vzbuja določene občutke sovražnosti, saj njegov prestiž glede na ostale člane narašča, to pa zaradi tega ker večino časa govori in ima nove predloge. Bolj ko 'idejna oseba' govori, bolj ambivalentna je drža ostalih članov do njega in kot rešitev skušajo ostali člani nekaj pozitivnih čustev usmeriti od njega k neki drugi osebi, ki je manj aktivna. Če se določena oseba v skupini obnaša na način, da privablja pozitivna čustva, lahko postane 'priljubljena oseba' in njena aktivnost lahko postane aktivnost socio-emocionalnega specialista (Bales, Slater, 1965: 293-297).

Max Weber (1969: 381) se sprašuje, kako voditelj ukazuje in izvaja ukrepe. Govori o 'treh čistih tipih zakonite oblasti' in to povezuje s pravico, ki si jo oblast lasti glede svoje legitimnosti. Tu gre legitimnost razumeti kot pokorščino povzročujoče stanje, v katerem prevladuje stališče, da oblast vlada in upravlja, ukazuje in ureja javne zadeve po zakoniti poti, in če je to stališče popolnejše, bi lahko dodali, da jih ureja nepristransko in morda celo pravično. Na prvo mesto postavlja Weber oblast, katere legitimnost sloni na racionalnih zasnovah in na 'zakonitosti' kot spoštovanju normativnih načel in pravic, s katerimi se je ustoličila. Na drugem mestu je oblast, ki ima tradicionalna izhodišča in na tretjem tista, ki se utemeljuje na karizmatičnih⁷ zasnovah (1969: 381). Seveda 'čistih tipov' v tej obliki ni, pač pa je mogoče najti marsikdaj zmesi 'idealnih tipov' ali pa prevladovanje enega izmed njih (http://cbae.nmsu.edu/~dboje/teaching/503/weber_links.html).

Naslednja klasifikacija voditeljev je na fašistične in komunistične voditelje. Tako eni kot drugi potrebujejo za svojo realizacijo množico, vendar pa bi lahko trdili, da so fašistični voditelji boljši govorniki in bolj potrebujejo za svoj obstoj množico kot pa komunistični. Več o razlikah in podobnostih med tema dvema tipoma voditeljev bomo spregovorili v drugem sklopu, ki bo namenjeno psihologiji množice.

James McGregor Burns je leta 1978⁸ prvi postavil teorijo o razlikovanju med *transakcijskim* in *transformacijskim* političnim vodenjem. Za transakcijsko vodenje gre takrat, ko voditelji ponudijo določene nagrade za tiste, ki jim sledijo. Voditelj postavi jasne cilje in je večč pri razumevanju potreb sledbenikov ter postavlja primerne, motivirajoče nagrade (v Sadler, 1997: 42). Transformacijsko vodenje je proces pridobivanja sledenja sledbenikov in sicer skozi skupne vrednote in skupno vizijo. To vodenje je še posebej pomembno v kontekstu sprememb. Vključuje povezavo obojestranskega zaupanja med voditeljem in vodenimi. Bass and Avolio⁹ sta prepričana, da ima transformacijsko vodenje štiri komponente: (1) idealiziran vpliv; (2) upoštevanje posameznika; (3) intelektualna stimulacija in (4) inspiracija (v Sadler, 1997: 42-43). Prav tako sta se s tem fenomenom transformacijskih voditeljev ukvarjala Tichy in

⁷ Pojem 'karizme' in karizmatičnosti izhaja iz gr. charisma, dar milosti in bi pomenil sprva dar ali moč, ki je božanskega izvora in omogoča ne le oznanjanje (verske) resnice, marveč delanje čudežev; potem naj bi s tem označili osebnost, ki ima izrazite prepričevalne sposobnosti in voditeljski navdih ter mu sledijo o tem prepričane množice (Južnič, 1989: 253)

⁸ McGregor Burns, J. (1978), *Leadership*, Harper & Row, New York (v Sadler, 1997: 42-43)

⁹ Bass, B.M. and Avolio, B.J. (1990) 'Developing transformational leadership – 1992 and beyond', *Journal of European Industrial Training*, vol. 14, no. 5, pp. 21-7 (v Sadler, 1997: 42-43)

Devanna¹⁰, ki sta opazovala veliko število transformacijskih voditeljev in prišla do zaključka, da imajo transformacijski voditelji mnogo skupnih točk, po katerih se ločijo od transakcijskih voditeljev: (1) jasno se vidijo kot *agenti sprememb*; (2) so pogumni; (3) verjamejo v ljudi; (4) vodi jih močan skupek vrednot; (5) so večni učenci in vidijo napake kot priložnosti za učenje; (6) so vizionarji (Tichy in Devanna v Sadler, 1997: 43). Poglejmo si še naslednjo klasifikacijo Georga MacGregorja Burnsa (1978) in Bernarda M. Bassa (1985). Oba sta izdelala model transakcijskih in transformacijskih voditeljev. Osebnosti, ki jih je Burns dodelil v kategorijo transakcijskih voditeljev, so: Roosevelt, Jefferson, Lenin, de Gaulle in Roosevelt. Bass pa je v to kategorijo prištel Lyndona, Johnsona in Henryja Forda. Med transformacijske voditelje je Burns vključil Luthra, Mao-a, Castra, Lenina, Mosesa in Kennedyja, Bass pa prav tako Mosesa, Martina Luthra Kinga mlajšega, Gandhija, de Gaulla, Roosevelta, Kennedyja, Trotskyja in Aleksandra elikega (http://cbae.nmsu.edu/dboje/teaching/338/transformational_leadership.htm)

OSEBNOST

Nadaljevali bomo s pojasnitvijo, kako bo termin 'osebnost' uporabljen v tej študiji. Preučevali bomo poseben tip osebnosti (osebnost političnega voditelja), zato moramo biti čimbolj jasni, kaj mislimo s tem terminom, še posebej zato, ker gre ima mnogo konotacij. 'Osebnost je relativno stabilna organizacija načinov, s katerimi posameznik upravlja s svojimi notranjimi psihološkimi konflikti in njegova vpletenost v in konflikti z zunanjo realnostjo'. Definicijo smo si sposodili pri Wolfensteinu (1966: 12). Pri opredelitvi pojma osebnosti¹¹ in njemu sorodnih pojmov se bomo naslanjali

¹⁰ Tichy, N.M. and Devanna, M.A. (1986), *The Transformational Leader*, Wiley, New York (v Sadler, 1997: 43)

¹¹ Znani ameriški psiholog in personolog G. W. Allport (v Musek, 1982: 38-39) je zaradi obilice razpoložljivih definicij v svojem morda najbolj znanem delu 'Osebnost' ('Personality') iz leta 1937 razvrstil dotedanje definicije osebnosti v pet skupin. Njihov pregled kaže, da obstaja vsaj šest temeljnih karakteristik ali vsebinskih dimenzij pojma osebnosti, ki jih posamezne definicije poudarjajo in h katerim se usmerjajo: Prva skupina opredelitev poudarja predvsem 'jedro' človeka, njegovo substanco, njegove temeljne dispozicije in kapacitete, notranje bistvo človeka. Naslednja skupina definicij označuje kot bistveno predvsem posebnost, enkratnost, kvaliteto, specifičnost osebnosti, njeno individualnost. Tretja skupina poudarja strukturo, gradnjo in sistemskost osebnosti, njeno sestavljenost. Četrta skupina postavlja v ospredje celovitost osebnosti. Peta skupina poudarja dinamičnost, razvojnost in procesualni vidik osebnosti. V šesti, zadnji skupini pa zasledimo vrsto definicij, ki naglašajo odnos osebnosti do okolja, zlasti seveda družbenega in kulturnega (Musek, 1982: 38).

predvsem na ugotovitve slovenskega psihologa Janeka Muska (glej Musek, 1982) in na njegovo delo *Osebnost*. Prav tako ne moremo mimo Sigmunda Freuda¹², ki je storil odločilen korak, ko je poskusil odgovoriti na vprašanje, ali človekov zavestni jaz ni morda prej funkcija nezavednih silnic, kakor pa njihov gospodar in ali ne zajema osebnost v celoti morda še vse kaj drugega kot zavestno dejavnost (glej Freud, 1995; Freud, 1975; Freud, 1953). Adorno (glej 1950) v svoji znani študiji o avtoritarni osebnosti postavlja teorijo popolne osebnosti, po kateri je osebnost bolj ali manj trajna organizacija sil znotraj posameznika. Te vztrajne sile osebnosti pomagajo determinirati odgovore v različnih situacijah in tako je zagotovljena konsistentnost obnašanja – bodisi verbalnega ali fizičnega. Toda ne glede na to, kako konsistentno je obnašanje, pa to ni ista stvar kot osebnost; ta leži *za* obnašanjem in *znotraj* posameznika. Sile osebnosti niso odgovori, ampak *pripravljenost na odgovore*; ali se bo pripravljenost manifestirala ali ne, je odvisno ne samo od trenutne situacije, ampak tudi od tega, katere druge pripravljenosti ji stojijo v nasprotju. Adorno z avtorji je prepričan (1950: 4-5), da so osebnostne sile, ki so ovirane, na globljem nivoju, kot pa tiste, ki se takoj in konsistentno izrazijo v zunanjem obnašanju. Pri odgovoru na vprašanje, katere so sile osebnosti in s katerimi procesi so organizirane, se avtorji omenjene raziskave (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950: 4-5) nanašajo na Freuda. Sile osebnosti so prvenstveno *potrebe* (zagoni, želje, emocionalni impulzi), ki pa variirajo od posameznika do posameznika po svoji kvaliteti, intenziteti, načinu izpolnjevanja in po z njimi povezanih objektih, in katere sodelujejo z ostalimi potrebami na harmonični ali konfliktni način (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950: 5). Mnenja, stališča in vrednote so odvisne od človekovih potreb in ker je osebnost v osnovi organizacija potreb, je lahko osebnost obravnavana kot *determinanta* ideoloških nagnjenosti (preferenc). Osebnost pa je daleč od nečesa, kar je dano na začetku, saj je vedno pod vplivom socialnega okolja in je ne moremo nikoli izolirati iz njega. Vendar pa se večji učinki okolja na osebnost pojavljajo v zgodnji življenjski zgodovini posameznika. Adornova študija avtoritarne osebnosti raziskuje povezave med ideologijo in sociološkimi faktorji, ki so delovali v posameznikovi preteklosti – če nadaljujejo s svojim vplivom tudi v sedanjosti. Čeprav je osebnost produkt družbenega okolja preteklosti, pa ko je enkrat razvita, ni več objekt sodobnega okolja. To, kar se je

¹² Začetnik psihologije osebnosti v modernem smislu je Sigmund Freud, vendar pa bomo več o njegovi osebnostni razvojni teoriji, psihoanalizi, fazah psihoseksualnega razvoja ter z njimi povezanimi fiksacijami, regresijah ter razvojnih motnjah govorili kasneje.

oblikovalo, je *struktura* znotraj posameznika, nekaj, kar je zmožno samoiniciativne akcije v družbenem okolju (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950: 5-6). Avtorji v svoji študiji večkrat poudarjajo, da je osebnost sicer koncept relativne trajnosti, da pa je v glavnem potencial; je bolj pripravljenost za obnašanje, kot pa obnašanje samo; čeprav je sestavljena iz dispozicij za obnašanje na določen način, je od objektivne situacije odvisno, ali se bo obnašanje tudi dejansko pojavilo (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950: 7). Tako vidijo osebnost Adorno s sodelavci, h katerim se bomo vrnila še kasneje, ko bo govora o avtoritarni značajski strukturi.

Musek (1982: 19) meni, da nam že izvorni pomen izrazov, ki označujejo osebnost, nakazujejo notranjo vsebino, svojskost, edinstvenost, karakterističnost, individualnost itn. 'Izraz 'osebnost' nam po izvornem pomenu nakazuje notranjo vsebino človeka z vrednostno pozitivnim predznakom 'svojskost' (dobro), ki je v človeku (Musek, 1982: 16)'. Med seboj Musek primerja dve skupini izrazov, osebnost in osobnost na eni strani ter ličnost in persona na drugi in ugotavlja pomensko dvojnost ali celo (vsaj navidezno) nasprotje med obema. Izraza ličnost in persona odražata predvsem telesni ali celo umetno ustvarjeni videz človeka (Musek, 1982: 16). To je prav tista dvojnost, ki bo zanimala mene v pričujoči nalogi. Ukvarjala se bom namreč med drugim tudi s hipotezo (v tretjem delu), ali ni (grandiozna) osebnost političnega voditelja pravzaprav umetno skonstruirana entiteta, ki z dejanskimi osebnostnimi lastnostmi nima kaj dosti zveze. Tvrstno dvojnost je zaznal že švicarski globinski psiholog Carl Gustav Jung, ko je preučeval izvorni pomen besede 'persona'. S tem izrazom je označil tisti del osebnosti, ki ga posameznik kaže navzven drugim ljudem, torej socializirani in kultivirani vidik človekovega 'jaza'. Na več mestih je Jung celo neposredno spregovoril o 'personi' kot o 'maski' (Jung v Musek, 1982: 18). Lahko sklepamo, da naj bi bila 'persona' ali 'maska' tisti del osebnosti, ki je namenjen javnosti oziroma množici. Na tem mestu lahko že sklepamo, da svoje naredita še učinkovita propaganda in izdelana ideologija in ni daleč korak do tako imenovane karizmatične osebnosti z 'nadnaravnimi' lastnostmi in sposobnostmi, a o tem kasneje. Poleg generičnih prvin nosi v sebi vsaka osebnost v sebi tudi individualno svojskost, svoj '*proprium*', kot pravi Gordon Allport (v Musek, 1982: 45, 47). V najpreprostejšem primeru opredeljujejo osebnost kot bolj ali manj mehanično vsoto, kot agregat ali konglomerat različnih elementov: 'Osebnost je skupna vsota vseh bioloških dispozicij, impulzov, teženj, nagnjenj in nagonov posameznika, pa tudi pridobljenih dispozicij in teženj, ki jih le-ta pridobi z izkušnjo'

(Prince, cit. po Allport, 1938 v Musek, 1982: 47). V zelo znani Allportovi opredelitvi zasledimo poudarek dinamičnega vidika osebnosti: 'Osebnost je dinamična organizacija tistih psihofizičnih sistemov pri posamezniku, ki določajo značilne oblike njegovega prilagajanja okolju' (Allport, 1959 v Musek, 1982: 52). Musek navaja pojmovanje osebnosti nemškega psihologa H. Thomaeja, ki pojmuje osebnost že samo po sebi kot proces, kot osebno dogajanje. Njegovo procesno pojmovanje osebnosti je tako izrazito, da se osebnost izenači z njeno biografijo, z življenjskim potekom: 'Osebnost je notranja vsebina vseh dogajanj, ki se vključujejo v individualno biografijo (Tomae, 1955: 189 v Musek, 1982: 52)'. Temeljne osebnostne dejavnike razvrščamo v tri velike skupine: dedni in biološki dejavniki, dejavniki okolja ter posameznikova avtonomna dejavnost (Musek, 1982: 73), vendar ni mogoče natančno razločiti, kje so meje in prehodi med delovanjem in učinki treh pomembnih dejavnikov (bioloških, socialnih in psihičnih), posebno še zaradi tega, ker se ne pojavljajo izolirano in samostojno, temveč v medsebojnih interakcijah (Musek, 1982: 79). Posamezni vidiki in sestavine osebnostnega delovanja se pojavljajo v posameznikovem vedenju in doživljanju relativno trajno in dosledno. Take 'enote' delovanja so za posamezno osebnost značilne, po njih se posameznik lahko razlikuje od drugih oseb ali pa jim je podoben (Musek, 1982: 350). 'Relativno trajne in značilne enote osebnostnega delovanja imenujemo osebnostne lastnosti (Musek, 1982: 350)'. Podobno znani ameriški personolog J. P. Guilford podaja v delu 'Osebnost' (Personality, 1959) tole opredelitev: 'Osebnostna lastnost je vsak določljiv, relativno trajen način vedenja, po katerem se en posameznik loči od drugega (v Musek, 1982: 353)'. Naloga psihološkega raziskovanja je dognati, katere kompleksne lastnosti obstajajo pri posameznikih, kakšne so dejanske, empirične povezave med različnimi lastnostmi (Musek, 1982: 356). Pri razvrščanju osebnostnih lastnosti se Musek (1982: 348-361) naslanja na danes klasično razdelitev osebnosti na štiri področja, in sicer na temperament¹³, značaj¹⁴, sposobnosti in konstitucijo. Za nas

¹³ Z izrazom temperament največkrat označujemo način in obliko posameznikovega vedenja ter reagiranja. Temperament je v nekem smislu 'načinovni' vidik osebnosti. Temperamentne poteze, načini reagiranja se kažejo v celotnem vedenju in izražanju posameznika, v njegovi psihomotoriki, pa seveda tudi v doživljanju. Temperamentne poteze so pod dokaj močnim vplivom dednih faktorjev in dispozicij, odvisne so od biološke strukture posameznika (Musek, 1982: 391). Hipokratova in Galenova razvrstitev temperamentov se je obdržala do današnjih dni. Za kolerika so značilne naslednje posebnosti vedenja: silovitost, naglost, razburljivost, aktivnost, prepirljivost, nezadovoljstvo; za sangvinika naglost, odzivnost, živahnost, spremenljivo razpoloženje, vedrina, podjetnost, za flegmatika neodzivnost, mirnost, počasnost, stabilnost, za melanholika pa počasne, a globoke in trajne reakcije (Musek, 1982: 392).

¹⁴ Musek ugotavlja, da se zlasti pri nekoliko starejših nemških avtorjih pojavlja izraz značaj kot sinonim za pojem osebnosti. Sam izraz 'karakter' izvira iz grškega glagola harasein, kar pomeni 'ostriti', 'brusiti', 'rezati', 'dolbsti' ipd. V kasnejši filozofiji je izraz dolgo časa pomenil trajno, karakteristično naravo

sta zanimivi predvsem področje temperamenta, ki zajema predvsem načine in kakovost reagiranja in vedenja (zlasti čustvenega) ter področje značaja ali karakterja, ki zajema predvsem etično-moralne, voljne in motivacijske značilnosti ('dinamične poteze') posameznika. Področje sposobnosti zajema zmožnosti, kapacitete in dispozicije za dosežke, storilnost na različnih področjih itd, področje konstitucije pa zajema telesne (somatske, fizične) značilnosti posameznika (Musek, 1982: 348-361). Jung je podal naslednjo definicijo: 'značaj je ustaljena individualna oblika človeškega bitja' (1994: 63). Nemški psiholog Eduard Spranger (v Musek, 1982: 401) je menil, da obstaja šest temeljnih vrednot – idealov: teoretično-spoznavne vrednote, socialne vrednote, politične vrednote in religiozne vrednote. Na podlagi te razdelitve vrednot je zasnoval Spranger ustrezno značajsko tipologijo: teoretični tip značaja, ekonomski tip značaja, estetski značaj, socialni značaj, politični (oblastni značaj) ter religiozni značaj (v Musek, 1982: 400-401). Nas zanima predvsem politični (oblastni) značaj. Tega usmerja težnja po odločanju, po moči in oblasti nad drugimi, po podrejanju drugih in po uveljavljanju lastne volje. Makiavelistični politik je idealna podoba oblastnega značaja: vse druge vrednote so lahko le sredstvo za doseg temeljnega cilja, oblasti. Kakor hitro pa postanejo znanje, bogastvo, vera, ljubezen in lepota ovira na poti do oblasti, jih oblastni značaj nemudoma zavrže (v Musek, 1982: 401). Med prvinami in silnicami osebnostne strukture mora, meni Musek (1982: 231), prevladovati notranje ravnovesje, harmonična sinteza ter organska povezanost osebnostnih dinamizmov, če želimo govoriti o osebnostnem zdravju.

človeka, zelo se je približal pomenu osebnosti, a v novejšem času ga običajno uporabljamo v ožjem smislu. Pomeni nam le del osebnosti, celoto njenih etično-moralnih in motivacijskih značilnosti (Musek, 1982: 18). Značaj naj bi bil to, kar je za človeka zares najbolj značilno, trajno, kar v največji meri določa njegovo identiteto ter individualnost. Ne more nas presenetiti, da mnogi avtorji imenujejo znanost o osebnosti kar 'karakterologija', tj. 'značajeslovje'. Prav značajske lastnosti so v največji meri pridobljene, medtem ko so od dednih vplivov bolj odvisne druge lastnosti, npr. temperamentne (Musek, 1982: 396). Značaj označuje vsebino, značilne vsebinske vidike posameznikovega ravnanja in doživljanja. Razlikuje se torej od temperamenta, ki kaže na načine in oblike vedenja, ter od sposobnosti, ki označujejo dispozicije in kapacitete za vedenje. Vsebina našega ravnanja je seveda nujno pridobljena v teku učenja in pod vplivom posameznikove lastne aktivnosti. Na to, katere vsebine in lastnosti bo zajela značajska struktura pri posamezniku, lahko do določene mere vplivajo tudi vrojene dispozicije in zmožnosti (Musek, 1982: 397).

TEORETIČNO IZHODIŠČE

Glavno teoretično izhodišče dela je psihoanaliza. Po Frommu (1973a) je psihoanaliza 'teorija nezavednih teženj in falsificiranja realnosti naproti lastnim subjektivnim potrebam in pričakovanjem (transfer) karakterja ter konfliktov med težnjami strasti, utelesnjenih v karakternih črtah in zahtevah samoohranitve'. La Boetie v svoji znameniti *Razpravi o prostovoljni sužnosti* (1548-1549) pravi: 'Tisti, ki vam tako gospodari, ima zgolj dve očesi, dve roki, eno telo in nič takega, česar ne bi imel tudi zadnji prebivalec velikega in brezmejnega števila vaših mest. Tisto, kar ima več, so sredstva, ki mu jih sami nudite, da bi vas z njimi uničil. Od kod mu toliko oči, da vas lahko povsod zasleduje, če mu jih sami ne dajete? Kako ima lahko toliko rok, da vas z njimi tolče, če jih ne jemlje od vas samih? Mar niso vaše lastne noge tiste, s katerimi tepta vaša mesta? Kako lahko nasploh ima neko moč nad vami, razen z vašo pomočjo?' (la Boetie v: Žižek, 1987: 75). Odlomek nakazuje na sodelovanje množice z voditeljem in odvisnost voditelja od nje.

Izjemnega psihoanalitika Fromma, na katerega se bomo v našem delu tudi naslanjali, pri preučevanju agresivnosti zanimajo človeški nagoni, ne glede na to ali so izraženi v trenutnem obnašanju. Preučuje poreklo in intenziteto agresivnih impulzov in neagresivnega obnašanja neodvisno od motivacije. Ti impulzi so lahko zavestni, čeprav so pogosteje nezavedni in so v glavnem integrirani v stabilne strukture karakterja. Frommova študija se v širšem smislu naslanja na teorijo psihoanalize. Metoda, ki jo Fromm uporablja, je psihoanalitična metoda odkrivanja nezavedne notranje realnosti z interpretiranjem opaznih in pogosto navzven nepomembnih podatkov. Vendar pa Fromm poudarja, da ne gre za psihoanalizo, bazirano na teoriji libida (Fromm, 1973a: 24). Teoretična osnova raziskave leži torej v psihoanalizi in v poskusih, da bi jo aplicirali v sfero politike. Glavni intelektualni dolg gre Freudu in tistim, ki so najbolj pogumno in uspešno prenesli njegova odkritja v politiko, Erik H. Eriksonu in nenazadnje Wolfensteinu. Psihoanalitična teorija je bila redko aplicirana na politiko. Kadar je bila, je bila največkrat za analizo strank, držav in celo civilizacij, namesto, da bi raziskovali material, iz katerega pravzaprav izhaja: iz motivacij posameznih ljudi.

S svojo formulacijo psihoseksualnega razvoja nam psihoanalitična teorija daje koristno orodje za izvršitev naše zastavljene naloge. Oralna, analna, falična ali ojdipska, latentna in adolescentna faza so koncepti, ki nam bodo pomagali analizirati probleme in

priložnosti, ki jih življenje daje vsakemu posamezniku. In ker vsi ljudje živimo skozi te faze, nam koncept zagotavlja naravno osnovo za primerjavo. V tej študiji bomo uporabljali Eriksonovo formulacijo razvojnega cikla ega, zato da bi lahko sistematično primerjali življenja naših štirih subjektov (glej tudi Wolfenstein, 1966: 13).

Mogoče je najboljši način, da se orientiramo k nalogi psihoanalitičnega razumevanja motivacij političnih akterjev, da na kratko povzamemo načine, s katerimi je Freud sam apliciral svojo teorijo na politiko. Lahko bi rekli, da je psihoanalitična teorija¹⁵ politična v svojem izvoru. Njen največji konstrukt, ojdipov kompleks, ima ime po kralju, ki je vpleten v klasično politično dilemo, v konflikt med osebno srečo in blagom države. Človekova notranja narava je na ta način takoj politizirana. Še več, v delu *The Interpretation of Dreams* (glej Freud, 1991), ki je predstavitev njegovih najznamenitejših idej, je pogosto uporabljal politične metafore, da bi orisal svoj koncept uma. Pravi, da mora biti politični konflikt razumljen na isti način kot človekov notranji konflikt; da so sanje in ideologije oboje manifestacije človekove narave, tako da večje razumevanje enega vodi k večjemu vpogledu v drugo (glej Freud, 1991). Njegova analiza primitivne vladavine v knjigi *Totem in Tabu* (glej 1969) služi kot nujen rezultat psihopolitične analize, ki je bila razvita v njegovi *Množična psihologija in analiza jaza* (glej Freud, 1981). Prikazal je naslednjo sliko 'tabuja vladarjev'. Vladar je človek, ki 'mora biti oboje, previden in nevaren'. Je potencialno sila velike dobrote, je pa tudi globoko dvomljiv. Ima 'mano'¹⁶, poseben dar moči od bogov, ki pa je lahko uporabljen na dober ali slab način. Običajen človek se ne sme dotakniti kralja, saj lahko zaradi tega umre, po drugi strani pa je prav kraljev dotik tudi zdravilna sila. Odnosi med vladarjem in vladanimi so polni nevarnosti in obstaja poseben sloj posrednikov, ki posreduje med njima. Čeprav je kralj oboževan skoraj kot bogovi sami, pa je po drugi strani tako vezan z ritualom in ceremonijo, da je praktično oropan svobode – zaradi časti, ki mu jo dajejo

¹⁵ Še v času Freudovega življenja se je psihoanaliza cepila na različne smeri in dopolnjevala z novimi idejami. Množicam je posvetil večji del svoje knjige *Množična psihologija fašizma* (1933) Freudov učenec Wilhelm Reich. Knjiga ima značilen podnaslov: *O seksualni ekonomiji politične reakcije in proletarski seksualni politiki*. Reich je bil eden od ustanoviteljev freudomarksizma, ki je skušal združiti Freuda in Marxa na podlagi njunega učenja o družbenem zatiranju posameznika. Po Reichu je vsako družbeno zatiranje posameznika seksualno zatiranje, posledica je potlačitev seksualnih želja v nezavedno. Zatiranje se začne v družini, pozneje se nadaljuje v družbi. Posameznik postane ubogljiv in vodljiv, pravicata lutka v rokah oblasti in političnih voditeljev, v katerih zre drugega očeta. Tako je dobil moč nad množicami Hitler. Reich je zapisal: 'Siljenje na seksualno samopremaganje, tj. vzdrževanje seksualnega tlačenja, privede do nastanka krčevitih čustvenih predstav o časti, obveznosti, hrabrosti in samoobvladanju' (v Pečjak, 1994: 171).

¹⁶ 'Mana' vladarja ali kralja in njegova obveza, da nenehno dokazuje svojo moč svojim nasledstvenikom je zelo podobna Max Webrovi konceptiji karizme v njegovi *The Theory of Social and Economic Organization* (New York, 1964), pp. 358-63. To nam nakazuje, da psihološka teorija, ki meče luč na primitivno vladavino ne bo brez svoje vrednosti za razumevanje sodobne politike.

ljudje, vladar trpi. Vladar naj bi bil tako mogočen, da lahko 'regulira potek sveta', ampak če dež ne pade ali če vetrovi pihajo premočno, mora kralj nositi posledice 'svoje' krivde. Freud je v delu *Totem in tabu* (glej 1969) razdelal idejo, da je človek v množici podoben otroku in divjaku. Pride do pojava regresa, ki pomeni vrnitev na zgodnjo stopnjo individualnega in tudi zgodovinskega razvoja. Znova se vzpostavlja prahorda, ki jo je obvladoval dominanten samec, ki so ga sinovi občudovali in se ga bali. Moscovici (glej 1984) celo meni, da vsaka revolucija ponavlja poskus 'umora očeta, ki živi naprej v sinovih-morilcih'. Tako združuje vodja v svoji osebi vlogo ubitega očeta in njegovega morilca oziroma sina. Zanj je značilen narcizem, ker prek množice uživa samega sebe (glej Moscovici, 1984). Freud je zapisal, da je 'množica nekakšno uživanje prakrdela' (glej Freud, 1981).

Freud (glej 1969) ugotavlja, da so za otroka značilne kontradiktorne ideje in ambivalentna čustva, ne da bi se zavedal njihove nekonsistence. Prav tako vsebuje tudi nezaveden del odraslega uma vero v nasprotja in tudi v primitivni politiki zlahka obstajajo manifestacije ambivalence, ne da bi to vodilo k popolni izključitvi ene ali druge ideje. Subjekti ljubijo in sovražijo, se bojijo in zaupajo, častijo in kaznujejo svoje kralje z enako mero intenzitete. Pri tem gre še dalje in pravi, da ti so emocionalni ekstremi zelo podobni tistim, ki jih ima otrok do svojega očeta. V bistvu gre za mrežo dodatnih podobnosti: sin do očeta, podložnik do vladarja, vernik do boga, paranojik do podobe, ki je centralna v njegovih iluzijah in pacient med zdravljenjem do svojega psihiatra. Ker je v življenju posameznika močno ambivalenten emocionalen odnos z očetom bolj pomemben od ostalih odnosov, lahko sklepamo, da ima kasnejše obnašanje osnovo v teh odnosih (Freud, 1969; Freud v Wolfenstein, 1966: 7-8). Odnos do očeta se torej v kasnejšem življenju posameznika prenaša na odnos do političnih voditeljev in ostaja ambivalenten. Procesi se dogajajo v množici, zato si pogledimo teorijo množice in voditeljevo vlogo znotraj njih.

I. DEL: PSIHLOGIJA MNOŽICE

Teorije množice lahko razdelimo v štiri skupine: (1) teorije, ki izhajajo iz podedovanega skupinskega (črednega) in agresivnega nagona. Mednje sodijo Sighelejeva, Le Bonova in Tardejeva teorija, deloma pa tudi psihoanaliza, ker razlaga agresivnost z delovanjem tanatosa (nagona smrti); (2) Teorije, ki izhajajo iz človekove čustvene povezanosti in libida. Najznamenitejše so različne smeri psihoanalize. Osnovne pojme je dal že Sigmund Freud, ki ga imamo za enega od 'očetov' psihologije množice; (3) Teorije, ki izhajajo iz komunikacije. Sem sodita Blumerjeva in deloma Smelserjeva teorija množice; ter (4) Teorije, ki izhajajo iz človekove frustracije. Teh je veliko in se precej razlikujejo med seboj. Vse pa temeljijo na stanju stiske in pomanjkanja, ki mu pravimo frustracije. Najznamenitejše med njimi so izšle iz frankfurtske šole pred drugo svetovno vojno, na frustraciji pa temeljijo tudi modeli Gurra, Gupte in Pečjaka (Pečjak, 1994: 159-160).

Moscovici je v svoji izvrstni knjigi *Čas množic* prikazal psihologijo množic¹⁷ in množičnih vodij skozi analizo treh, po njegovem mnenju najpomembnejših teorij o psihologiji množic: Le Bonove, Tardejeve in Freudove. Vse tri teorije analizirajo iracionalne, afektivno emocionalne sestavine vedenja ljudi v množici in pojav močnih množičnih vodij. Ta razvoj prikaže Moscovici kot napredek skozi tri različne pojme, s katerimi so poskusili že ti trije avtorji opisati in razložiti vedenje množic. Za Le Bona je to pojem množične psihoze, za Tardeja socialne sugestije¹⁸, za Freuda pa je to pojem

¹⁷ Očitki psihologiji množic, češ da je protidemokratska in da zagovarja poslušnost avtoriteti posameznika, so neupravičeni, meni Moscovici. Slepa poslušnost množic vodjem in drugi iracionalni pojavi predstavljajo zlorabe psihologije množic in zato jih moramo odločno odkloniti. Vendar pa se moramo vprašati, od kod tak odpor v nas do moči množičnih vodij? Ali ni moč vodij le ena izmed številnih običajnih stvari v življenju? Moč vodij se zdi politično običajna, družbeno utemeljena in pogosto neizogibna. Kdor pravi moč (stranka, organizacija), ta nujno reče tudi vodja, in kdor reče vodja, pravi moč. Vse drugo je po Moscoviciju zvončkljanje z besedami in sleparjenje s pojmi (glej 1985).

¹⁸ Beseda sugestija izvira iz latinske besede suggerere in pomeni prišepetati ali svetovati, v psihologiji pa 'besedno ali nebesedno komunikacijo, pri kateri ena oseba na posreden način navede drugo osebo (ali več oseb) na spremembo sodb, stališč ali vedenja (Krizmanič, 1992 v Pečjak, 1994: 35). Pri tem si ne pomaga s silo, ukazovanjem ali argumenti. Pri drugi osebi oslabi kritično mišljenje, tako da ta poslušno sledi besedam sugestorja. V množici izvaja sugestijo govornik, največkrat pa celotna množica, iz katere izhaja pritisk na vsakega posameznika, da misli, govori in se vede enako kot drugi. Pričakovanja, s katerimi pridejo ljudje na zborovanje, olajšajo sugestijo. Z njo sta razlagala množične pojave Tarde in Rostohar. Po prvem izhaja sugestija predvsem iz voditelja množice, po drugem pa iz vse množice. Le Bon je pogosteje uporabljal besedo hipnoza. Oba pojma pa sta redka pri novejših avtorjih, ki govorijo rajši o razosebljenju. Ti pojmi niso sopomenke, imajo pa marsikaj skupnega, ugotavlja Pečjak Rostohar (1952 v Pečjak, 1994: 35) je zapisal: 'Najvažnejši dejavnik sugestije je socialni pritisk. Ideja, katero se nam posreči sugerirati večjemu številu posameznikov, se prej zakorenini v prepričanju drugih posameznikov, kot če je le mnenje nekaj ljudi. Prepričanje množice deluje namreč z večjim pritiskom na duševnost posameznikov, če postanejo ideje prepričanje večine kolektiva. V tem je moč javnega mnenja, ki mu

identifikacije z voditeljem. Prepričan je, da je šele Freudu uspelo podati neko koherentno razlago vedenja množic, vzpona in padca množičnih vodij in slepega verovanja ljudi v vodje. Vsi trije avtorji so podali v glavnem empirično ustrezno, vendar samo delno podobo vedenja ljudi in odnosa vodja – vodeni v množicah, pri tem pa je Freud razvil tudi model psihološke teorije množic (glej Moscovici, 1985).

1. GUSTAV LE BON (1841-1931)

Le Bona po pravici imenujemo ustanovitelja psihologije množic. Ta francoski zdravnik, antropolog, sociolog in psiholog je marsikaj prevzel od Sigheleja, Fourviala in Tardeja. Po njegovem se v množici sproščajo podzavestni agresivni in čredni impulzi. Ljudje se počutijo povezani in enoviti, čemur je rekel 'skupinska duša'. Razumske sposobnosti, ki sicer združujejo te impulze, odpovejo. Ljudje se vedejo iracionalno, impulzivno in neodgovorno (Le Bon, 1989: 35-73). Na temeljno vprašanje o izvoru množičnih pojavov je dal Le Bon tri odgovore: pojavi izhajajo iz nagonov, medsebojnega vplivanja in voditeljev. Voditelji določajo enovit cilj in usmerjajo vedenje, da 'poteka po pravem tiru'. Obsedeni so z idejo, ki jo posredujejo ljudem. Le Bon celo pravi, da so 'na robu norosti'. Imajo hipnotično moč in karizmo, visoka inteligentnost pa jim ni potrebna (Le Bon, 1989: 113-132). Adolf Hitler je precej metodično sledil Le Bonu. Za delo *Moj boj* je značilen poseben način, na katerega sledi Le Bonovemu dokazovanju s stavki, ki so parafrizirani brez stila in žlahtnosti originala. *Moj boj* in Hitlerjeva ostala dela, ki so imela cilj vplivati na mase, so le podobna ceneni Le Bonovi kopiji (glej Hitler, 1998). Moscovici se naslanja na Le Bona pri navajanju treh, skoraj nespremenljivih elementov psihologije množice: moč ideje, od katere je vse odvisno; takojšen premik od prispodobe k dejanju; in nerazlikovanje med dejansko in sugerirano realnostjo (Moscovici, 1985: 86). Le Bonov model hipnoze je zelo zanimiv in nam morda sugerira idejo, da voditeljeve osebnostne značilnosti ne predstavljajo bistvene točke pri analizi moči in vplivnosti političnega voditelja na množice, saj je

mnogokrat podležejo tudi močne osebnosti.' Rostohar navaja tudi druge dejavnike sugestije: ugled, avtoriteto, socialno moč in socialni položaj sugestorja.

potrebnih le nekaj skupnih elementov, ki pripomorejo k množični poreditvi in čaščenju voditelja. Najpomembnejši sta ugodne razmere za vznik množice in sugestija. Za psihologijo množice je hipnoza osnovni model družbenih akcij in reakcij. Voditelj je epicenter, iz katerega izvira prvi val, njemu pa potem sledijo ostali koncentrični valovi.

Področje psihologije množic je bilo oblikovano s tremi glavnimi percepcijami: (a) množice so družbeni fenomen; (b) popolna vključenost posameznikov v množico je razložena s sugestijo; (c) hipnoza je model dejanja voditelja množice. V Le Bonovi skici sistema psihologije množice je sistem vseboval veliko število ključnih idej. Tista, ki se nanaša na voditelja, je naslednja: 'Kakršnokoli je že njihovo kulturno ozadje, njihova prepričanja ali njihov družbeni interes, imajo množice potrebo po podreditvi voditelju. Ta jim ne vlada niti z razumom niti s silo, ampak, kot hipnotizer, s svojim čarom in prestižem zmaga nad njimi (Le Bon, 1989: 113-118). Po Le Bonu predstavljajo množice le surovo snov za oblikovanje in same iz sebe ne rodijo reda, temveč le kaos. Vendar pa se njihova energija se kmalu izdivja, če se notranje ne uredijo in ne izoblikujejo v družbena gibanja. Tak red, formo, lahko dajo množicam le vodje. V množicah so ljudje močno podvrženi vplivu drugih ljudi, so torej brez lastnih mnenj in nazorov. Zato se oprimejo vsake, še tako iracionalne ideje, če jim le ponudi neko trdnost nazorov, ciljev itd. Tudi utopičnost je po Le Bonovem mnenju nujna značilnost nazorov množic. Združujejo najbolj primitivno v ljudeh z najbolj konstantnim v družbi in množični vodja lahko združi oboje. Vodja spremeni množico v kolektivno gibanje, ki ga povezuje enotno verovanje in enotni cilji in je zato torej nekakšen 'umetnik socialnega življenja'. Njegova umetnost je gospostvo. Vodja daje meso idejam. In kje leži skrivnost te umetnosti? Vodja uteleša idejo pred množico in množico pred idejo in obe sta vžigalna iskra njegove moči, pravi Le Bon. Moč vodje v množici ne sloni nujno na sili, temveč na nazorih, ki jih organizira. S tem, ko vodja vzbuja v množicah vero v neko idejo ali osebo, podeseterja svojo moč. Čeprav ideje vodijo množice, pa se množic ne da voditi z idejami. Zato so potrebni ljudje, ki zmorejo opraviti 'alkemični proces' oblikovanja množice na osnovi določenih idej. To so posamezniki, ki sami rastejo iz množice, vendar prej kot drugi zapopadejo idejo in so naravnost hipnotizirani z njo. Po Le Bonu je vodja zelo pogosto prvi, ki je bil voden, prvi, ki je bil hipnotiziran¹⁹ od ideje, katere

¹⁹ Beseda hipnoza izvira iz grške besede *hypnos* ali spanje. V psihologiji pomeni spremenjeno stanje zavesti, ki je v marsikaterem pogledu podobno spanju, v marsikaterem pa tudi sugestiji. Hipnozo izzovejo besedni ukazi, ponavljanje dražljajev in kretnje hipnotizerja, na katerega je hipnotizirana oseba duševno osredotočena (Pečjak, 1994: 36). Izraz množična hipnoza je prvi uporabil Le Bon (1885). Pri množični hipnozi dostikrat manjka hipnotizer, hipnozo izzovejo razmere v množici. Lahko bi rekli, da množica

apostol je kasneje postal. Ta ideja ga tako izpolni, da poleg nje izgine vse drugo, da se mu zdi vsak nasprotni nazor le zmota in praznoverje. Le Bon je prepričan, da so bili pomembni množični vodje največkrat izjemni ljudje, ki pa so izgubili stik z realnostjo, tudi s svojimi znanci in prijatelji, ko so postali obsedeni od svojih idej. Stali so na robu norosti. Če so bili preganjani, je to le še dodatno okrepilo njihovo moč. Od množice so se ločili po svoji energiji in žilavosti ter konsistentnosti v ravnanju. Tudi to je po Le Bonu dokaz njihove 'norosti'. Povprečen človek je pripravljen na sprejemanje kompromisov, ne gre 'do konca' v svojem ravnanju. Zato je bil po Le Bonu vsak veliki vodja fanatik, ki pa je pogosto z neverjetno lahkoto vzpodbudil množice. Njegovo brezmejno samozaupanje je vžigalo podobno brezmejno zaupanje drugim ljudem. Zato velikim množičnim vodjem ne smemo podtikati volje po moči kot glavno gonilo. Pri njih se je namreč boj za moč poistovetil z bojem za uresničevanje njihovih idej (Le Bon, 1989: 113-132). Tisti element, ki daje množičnemu vodji njegovo moč, in ki že od vsega začetka privlači množice, je po Le Bonu prestiž. To je neke vrste čar, ki ga izvaja na nas neka oseba, ideja ali delo. Ta čar slabi naše kritične sposobnosti in napolni naše duše s strahospoštovanjem. To moč je Le Bon primerjal s hipnotično močjo. Človek, ki ima to moč, lahko z eno samo kretnjo doseže več kot drugi s svojimi vojskami ali birokracijo (Le Bon, 1989: 123-131). Ule ugotavlja (1992: 334), da pa je kljub prodornosti opažanj o množicah in njihovih vodjih, Le Bon v svoji teoriji množičnih vodij ostal le pri tem, da je postavil domnevo o hipnotičnem vplivu vodij, torej je prišel do neke vrste naturalizacije voditeljskih sposobnosti in odnosa vodja-množice sploh. Ni pa uspel priti do teorije o tem, od kod se vzame in kaj sploh je 'hipnotični vpliv' vodij na množice.

hipnotizira sama sebe. Le Bon je zapisal: 'Skrbne raziskave očitno dokazujejo, da posameznik, ki se že nekaj časa potaplja v burno množico, kmalu zapade – zaradi sil, ki prihajajo iz nje, ali iz drugih vzrokov, ki jih ne poznamo – v neko posebno stanje, ki v mnogočem spominja na neko splošnost, v kateri se nahaja hipnotiziranec, kadar je v rokah hipnotizerja. Pri hipnotizirancu je paralizirano življenje možganov, zato postane suženj vseh nezavednih akcij svojega hrbtnega mozga, s katerimi po svoji volji upravlja hipnotizer. V takem stanju se nahaja posameznik, ki je del psihološke množice. Ne zaveda se več svojih dejanj. Pri njem so tako kot pri hipnotizirancu določene sposobnosti uničene, druge pa se lahko privedejo do stanja eksaltacije.' (Le Bon v Pečjak, 1994: 36).

2. GABRIEL TARDE (1843-1904)

Naslednji avtor klasične teorije množičnih pojavov je francoski filozof, sociolog in sodnik Gabriel Tarde. Njegovi nazori, prikazani v knjigi *Zakoni posnemanja* (1907), so podobni Sighelejevim in posebno Le Bonovim. Tarde sicer deli mnoga Le Bonova opazanja o regresivnem vedenju množic, ne pa tudi njegovega pesimizma o 'vladavini množic'. Množice niso nujno regresivni pojav, prav tako vodje ne vladajo vedno zaradi svoje hipnotične moči, temveč tudi zaradi drugih sposobnosti (npr. inteligentnosti, genialnosti, znanja itd.) (Tarde v Ule, 1992: 334-335). Prav tako govori o prevladi impulzov, znižanju razumskih sposobnosti, nezavednih pojavih in regresu (Tarde v Pečjak, 1994: 163). Najpomembnejša pojava v množici sta po Tardeju posnemanje in sugestija. Veliko moč pripisuje voditelju, ki sugestivno vpliva na poslušalce. Predan je svojim idejam in verovanjem, obenem pa ga 'poganjajo' želja po uveljavljanju, samopotrjevanju in slavi. Brez voditelja množica hitro propade, pravi Tarde. Na drugi strani pa je tudi vodja odvisen od ljudi in je njihovo ogledalo. Označuje ga narcizem. Z množico obožuje samega sebe, prav tako kot množica z njim obožuje sebe. Množica in voditelj se med seboj identificirata. Tarde pravi, da se množica tako slepo podreja vodji zaradi lenobe in udobnosti. Voditelj daje skupini samozavest, ki jo potrebuje, in ki je brez njega ne more doseči. Ljudje voditelju marsikaj 'odpustijo' in sicer zaradi tega, ker nastane med vodjem in množico erotični odnos (Tarde v Pečjak, 1994: 164). Tarde (v Moscovici, 1984: 218 v Ule, 1992: 336) se ne strinja z Le Bonovim splošnim strahom pred množicami, kajti še tako velika množica brez vodje hitro izgubi svojo energijo in razpade. Moscovici sklepa, da so množični vodje neke vrste izumitelji, namreč tvorci originalnih in izjemnih dejanj, ki jim podelijo določen prestiž. Ta prestiž nas potem privlači, tako da jih začnemo posnemati. Toda ne le, da jih posnemamo navzven, temveč tudi ponotranjimo to potrebo po posnemanju. Tako prevzamejo vodje gospostvo v našem jazu in končno ta jaz lahko povsem pogoltnejo. Ko tako nek vodja dobi oblast nad tisoči ljudi, privede podobnost njihovih reakcij, uniformnost občutkov, enakost misli k vtisu kolektivne zavesti, skupinskega duha, skupne ideologije, ki dobi samostojno življenje. V resnici gre le za množico kopij, ki kopirajo ideje vodje. Vzpostavi se nek socialni imitacijski stroj (Moscovici, 1984: 218 v Ule, 1992: 336). Druga plat tega dejstva je, da morajo tudi vodje biti vodeni. Vodijo pa jih njihove ideje, ideali, vera ipd. Potem, ko je bil posameznik (vodja) že sam povsem obvladan od neke ideje, poskuša prav tako obvladati tudi druge ljudi. Značaj ideje determinira značaj

voditelja. Če je bila ideja tiranska, izključujoča, potem je takšen tudi vodja. In kaj sili vodje, ki so obsedeni s takšnimi idejami v to, da prepričujejo množice v svoj prav? Po Moscoviciju so to želje po prestižu, po vsemogočnosti njihovih nazorov. Bodisi želijo doseči 'neko ime', ki bo ostalo zapisano v zgodovini, bodisi želijo doseči kakšno funkcijo, ki pripada prestižu (v Ule, 1992: 326-327). Želja po prestižu se izraža tudi v želji po slavi, ki ji nihče ne more ubežati. Posedovanje 'imena' je za vodje najjasnejši znak, da imajo velik vpliv na množico. Ime daje občutek gotovosti, ustvarja slavo in nesmrtnost. Vodja uživa v tem, da je prodril v jaz svojih oboževalcev in da obvladuje njihovo fantazijo. Tu tiči velika odvisnost vodij od množic oziroma interakcijski značaj vodenja množic. Zato morajo množični vodje stalno proizvajati vtis, da mislijo tako kot njihovi podaniki. S tem dajejo množicam osnovo za identifikacijo z njimi, za posnemanje. Vodja je zaradi svojega narcističnega hotenja po samooboževanju, po vzvišenosti nad množico, navadno osamljen, vendar ni izoliran od množice. Njegova moč je v tem, da je pošten in da ravna pošteno. Če se zgolj dela poštenega, ne da bi tak tudi bil, tedaj njegova moč že upade. Zapade iluziji, da je gospodar, čeprav to ni (več), in kmalu izgubi moč zapeljevanja, ves kapital zaupanja, ki ga je vanj investirala množica (v Ule, 1992: 337). Tarde zato ugotavlja, da tako kot vodja sam sebe obožuje ob pomoči množice (v njej vidi ogledalo sebe), tudi množica skozi sprejetega vodjo obožuje samo sebe (Tarde, 1910: 197 v Ule, 1992: 337). Vodja mora seveda gojiti visoko mero samoobčudovanja, da lahko ustreže potrebi množice po samoobčudovanju skozi njega. Zato lahko rečemo, da močni vodja utrjuje in dviga osebnost svojih pristašev, medtem ko jo slaboten vodja slabi in mehča (Tarde v Ule, 1992: 337). Zato si narodi vsake toliko časa zaželijo 'močnega vodjo', ki bi jim vlil energijo in samozavest. Seveda je to, kot kritično pripominja Moscovici, zelo nevarna iluzija (Moscovici, 1984: 223 v Ule, 1992: 337-338). Tardejeva teorija je korak naprej od Sigheljeve in Le Bonove v smeri psihoanalize in komunikacijskih teorij, ker poudarja na eni strani komunikacijo med množico in voditeljem in na drugi narcistični odnos med njima. Klasične teorije so danes v izvorni obliki že zastarele in se ne uporabljajo več, vendar pa so pustile močno sled na drugih teorijah, tudi na Freudovi.

3. SIGMUND FREUD (1856-1939)

Tretji mojster psihologije množic, ki zaokroža povedano, je Sigmund Freud. Čeprav se je že Tarde približal pravi razlagi vzrokov potrebe po oboževanju oziroma podrejanju, ki jih je namreč našel v družini, pa te misli ni razvil dalje. To je napravil šele Freud, toda ni se ustavil le pri tem, temveč je podal tudi svojo teorijo zgodovinskogenetske razlage nastanka gona po oboževanju in njegove temne povezave z nasiljem. Freud uvede nov teoretski pojem, s katerim pomaga razjasniti nezavedne procese oboževanja vodij. To je mehanizem identifikacije posameznika z nekom, ki velja za reprezentanta njegovega ideala jaza. Med voditeljem in ljudstvom vlada ojdipovski odnos. Ljudje voditelje obožujejo, so mu vdani, vendar se ga po drugi strani tudi bojijo, imajo do njega strahospoštovanje. Z njim se identificirajo in mu sledijo. Voditelj pa skuša z vladanjem nadoknaditi hude in potlačene primanjkljaje, za katerimi hudo trpi (glej Freud, 1981). Laswell²⁰ (v Pečjak, 1995: 65) razlaga voditeljevo politično dejavnost kot poskus eksternalizacije notranjih konfliktov oziroma kot nadomestek za prikrajšanja v zgodnjih letih življenja ter kot obrambni mehanizem, ki preprečuje, da bi voditelj spoznal nezavedno vsebino konfliktov. Take teorije kot pomembna momenta obravnavata cepljenje in ločitev, ki sta posledica ločevanja od matere in prijetnih objektov v prvih letih življenja. Nastanejo podobe dobrega in slabega roditelja, ki se razširijo na druge ljudi in so nosilec razlikovanja med 'našimi' in 'drugimi', to pa naj bi bila tudi ena izmed psiholoških osnov nacionalizma (v Pečjak, 1995: 65). Freud razvije idejo o libidinoznem (erotksem) značaju vezanosti posameznika z množico in z vodjem. Libido predstavlja zanj substanco duševnosti, pa tudi silo, ki druži množice in zagotavlja njihovo povezanost. Je sprožilec sugestije in hipnotične navezave posameznika na vodjo. Teoretsko to strast posameznika za oboževanjem (sebe in drugih) izvaja iz njegovega narcizma, ljubezni do sebe, ki nas zaslepi in nas naredi neobčutljive za želje drugih in netolerantne do vsega, kar nismo mi sami. Narcizem pomeni odklanjanje prenosa libida na druge objekte zunaj nas. Tedaj narasteta samoobčudovanje in samocenjenje tja do nečimrnosti. Telo in lasten jaz nam postaneta izključna predmeta ljubezni. Vendar se lahko narcistični (samo)odnos razširi tudi navzven, npr. v ljubezen do vsega, kar se nam zdi 'naše'. Komplement tem strastnim simpatijam do vsega 'našega' predstavljajo antipatije do 'tujega'. Množica sestoji teoretsko iz posameznikov, za katere je bistveno, da uživajo naklonjenost

²⁰ Harold Laswell (1954) je izdelal več psihobiografij znanih političnih voditeljev (glej Pečjak, 1995: 65).

sočlanov, da se počutijo prav toliko ljubljene kot tudi sami ljubijo. Občudujejo in sprejemajo se v tisti meri, v kateri so sami občudovani in sprejeti. Stalno so usmerjeni k manifestacijam skupnega erotskega libida (glej Freud, 1981). Vodje množice so po tej teoriji osebe, ki lahko ljubijo le same sebe. To je morda razlog njihovega občutka nadmoči in tega, da verjamejo izključno v svoje lastne sposobnosti in ideje. Pri vodji se potrjuje narcizem celo v najbolj neugodnih pogojih. Veliko samoljubje mu omogoča, da preživi celo brez ljubezni drugih, če ti pač niso na voljo. Druge ljudi ljubijo le toliko, kolikor to ustreza njihovim lastnim potrebam. Takšni narcistični vodje se (Freud v Ule, 1992: 339-340) ne boje zavračanja drugih ljudi. Nasprotje med množico in vodjem potemtakem po Freudu lahko izrazimo takole: Vodje ljubijo sami sebe, ne da bi ljubili druge, medtem ko posamezniki v množicah ljubijo druge, ne da bi zmogli ljubiti sami sebe²¹ (Moscovici, 1984: 314 v Ule, 1992: 339-340). Osrednji pojem v Freudovi razlagi množičnih pojavov (Freud, 1981) je identifikacija in sicer ljudi med seboj in ljudi z voditeljem. Ima podobno vlogo kot pojma hipnoza in sugestija pri Le Bonu in Tardeju. Toda ta dva sta pojasnjevala voditeljevo moč nad posamezniki s črednim nagonom, Freud pa kot posledico zgodnjega odnosa med otrokom in roditeljem. Ljudem v množici vzbuja voditelj čustva oboževanja, vdanosti in strahu, zato mu slepo sledijo. Med udeleženci množice ter voditeljem in množico vlada erotični odnos. Ljudje se počutijo ljubljene, zlitni med seboj v skupni libido. Medsebojna ljubezen je nadomestek za pretrgano, prikrajšano ali zavrto ljubezen v zgodnjih letih življenja. Zaradi preplavljenosti s čustvi oslabijo razumske sile; podobno kot v sanjah sekundarni procesi oslabijo, vedenje in doživljanje pa usmerjajo primarni procesi (Freud, 1981: 44-49; Pečjak, 1994: 168). Freud pogosto uporablja izraz 'introjeksijska', kar pomeni, da se erotični objekt stopi z delom človekovega jaza oziroma v idealu jaza. Drugače povedano: objekt se postavi na mesto ideala jaza. Razlike med posameznikom in vodjo ter med posamezniki zato izginejo. Ta pojav je Freud primerjal s hipnozo, pri kateri stopi hipnotizer na mesto ideala jaza in človeka povsem osvoji (Freud, 1981: 44-49). Sedaj pa dajmo besedo kar Freudu samemu, da nam bo razumljivejša njegova libidna struktura množice. 'Dosedanja obravnava nas je slednjič privedla do tega, da lahko podamo formulo za libidno konstitucijo množice, vsaj takšne množice, kakršno smo

²¹ Pogosto takšni vodje tožijo zaradi osamljenosti, ki jim jo je prineslo vladanje. Vendar je to samoprevara, kajti osamljenost ni posledica vodilnega položaja, temveč nasprotno, do tega položaja so se priklopali zaradi svoje sposobnosti, da ustrezajo sami sebi, brez upoštevanja drugih, da te druge celo prezirajo. Tu se Moscovici sklicuje na primer Tita in citira Djilasa, ki je ugotavljal, kako je Tita stalno obdajala nevidna meja, prepada, ki ni dopuščal, da bi se mu kdo približal ali ga ogrozil (Moscovici, 1984).

opazovali doslej, množice, ki ima vodjo in ni mogla s preveč 'organizacije' sekundarno pridobiti lastnosti posameznika. Primarna množica je torej neko število posameznikov, ki so postavili isti objekt na mesto ideala jaza in se torej v svojem jazu med seboj identificirajo (...) Lahko si rečemo, da močne čustvene vezi, ki jih opažamo pri množici, zadostno pojasnjujejo eno potezo njenega značaja, namreč pomanjkanje samostojnosti in iniciative pri posamezniku ter podobnost njegovih odzivov z reakcijo vseh drugih, skratka njegov padec v množični individuum. Toda če si pogledamo množico v celoti, pokaže nekaj več: oslABLJENO intelektualno zmogljivost, nezavrto afektivnost, nesposobnost krotiti se ali stvari odložiti, nagnjenje prekoračiti pri izražanju čustev vse pregrade in jih do kraja izpeljati v dejanju. Vse navedeno in še vse temu podobno, kar tako učinkovito opisuje Le Bon, kaže povsem nezamenljivo podobo regresije duševne dejavnosti na zgodnejšo stopnjo, kakršno brez presenečenja odkrivamo pri otrocih in divjakih (primerjaj Freud, 1969 op.a.). Takšna regresija je posebno značilna za preprosto množico, medtem ko jo, kot smo slišali, pri visoko organizirani, umetni, lahko daljnosežno zaustavimo (...) Pri razlaganju množice iz prakrdela pa pričakujemo še več. Približa naj nam tudi tisto, kar nam je na množični tvorbi še nerazumljivo in skrivnostno in se skriva za besedami hipnoza in sugestija. Spomnimo se, da je na hipnozi nekaj naravnost grozljivega; značaj grozljivega pa nakazuje nekaj starega in dobro znanega, kar je zapadlo potlačitvi. Pomislimo na to, kako se hipnoza začne. Hipnotizer trdi, da ima skrivnostno moč, ki ugrabi subjektu njegovo lastno voljo, ali – in to je isto – subjekt misli, da je tako. Ta skrivnostna moč – poljudno ji še velikokrat pravijo živalski magnetizem – je nedvomno isto, kar velja divjakom za izvor tabuja, moč, ki izhaja iz kraljev in poglavarjev in zaradi katere se jim je nevarno približati. Hipnotizer torej trdi, da ima to moč; kako pa naj jo pokaže? Tako, da pozove človeka, naj mu gleda v oči; značilno je, da hipnotizira s pogledom (...) Grozljivi, prisilni značaj množične tvorbe, ki se kaže v njenih sugestivnih pojavih, lahko upravičeno razlagamo z njenim izvorom iz prakrdela. Vodja množice je še vedno bojazen zbujajoči praoče, množica še zmerom hoče, da bi ji gospodovala neomejena oblast, v kar največji meri hlepi po avtoriteti in je po Le Bonu žejna tega, da bi se podvrгла. Praoče je množični ideal, ki obvladuje jaz namesto ideala jaza. Hipnozo zelo po pravici označujemo kot množico v dvoje; za sugestijo preostane definicija prepričanja, ki ne temelji na zaznavanju in miselnem delu, temveč na erotičnih vezeh (Freud, 1981: 44-61).

4. THEODOR W. ADORNO (1903-1969)

Theodor W. Adorno je v svojem znamenitem delu *Freudovska teorija in struktura fašistične propagande* odlično predstavil in komentiral Freudova odkritja, ki jih je Freud predstavil v svoji knjigi *Množična psihologija in analiza jaza*. Adorna je zanimal fenomen ameriških fašističnih agitatorjev, ki so ga raziskovali mnogi družboslovci njegovega časa. Poglavitna poteza je, da ravnajo agitatorji docela sistematično, po utrjeni shemi natančno določenih prijemov in tehnik. To velja predvsem za bistvo vsebine in predstavitve propagande same. Izjave raznih agitatorjev so si tako podobne, da v načelu zadošča, da analiziramo samo govore enega izmed njih, pa že poznamo vse. Temeljna struktura govorov in zaloga prijemov sta enaki kljub skrbno gojenim odtenkom. Vrh tega pa so tudi govori monotoni. Ponavljanje in idejno siromaštvo sta nujni sestavini celotne tehnike (Adorno, 1981: 145-147). Medtem ko je mehanična togost celotne sheme očitna in sama izraža nekatere psihološke aspekte fašistične mentalitete, pa je material propagande fašistične vrste strukturalna enotnost in temelji na bodisi zavestni bodisi nezavedni celotni koncepciji, ki določa sleherni izrečeno besedo. Ta strukturalna enotnost velja tako za implicitno politično koncepcijo kot za psihološko substanco. Vendar pa tu Adorna zanima predvsem psihološki sistem, ki zaobsega in producira sestavine fašistične propagande. Trudi se razviti nekakšen teoretski referenčni okvir, do katerega skuša priti z aplikacijo zaobsežnejše, temeljne psihoanalitične teorije na agitatorjevo celotno ravnanje (Adorno, 1981: 147). Tak referenčni okvir je postavil Freud sam, dolgo preden je nevarnost nemškega fašizma postala akutna, v knjigi *Množična psihologija in analiza jaza*²², ki je bila prvič objavljena l. 1921. Ena najpomembnejših Freudovih implikacij je, da ne priznava nikakršne neodvisne, hipostazirane 'množične duše', temveč pojave, ki so jih opazili in opisali avtorji kot, denimo, Le Bon in McDougall, zveja na regresije, do katerih prihaja v slehernem izmed individuov, ki sestavljajo množico in so žrtve njenega čara. Po Freudu je problem množične psihologije tesno povezan z novo vrsto duševnega obolenja, tako značilnega za novo dobo, ki zaradi družbenoekonomskih razlogov doživlja zaton individua in posledico tega zatona – njegovo duševno šibkost. Freud je

²² Adorno poudarja, da v tej knjigi termin 'jaz' še ne označuje posebne psihične instance, ki jo opisujejo poznejši Freudovi spisi, kjer se razlikuje od tistega in nadjaza; tu pomeni preprosto individua (Adorno, 1951: 147-148).

razbral sledove globoke krize individua in njegove pripravljenosti, da se nekritično vda mogočnim vnanjim kolektivnim močem (Adorno, 1981: 147-148).

Metoda Freudove obravnave je dinamična interpretacija Le Bonovega opisa množične duše in kritika nekaterih dogmatskih pojmov ali magičnih besed. Najpomembnejši med njimi je pojem sugestije. Freud ne spodbija pravilnosti znanih Le Bonovih označb množice, po katerih je ta de-individualizirana, brezumna, zlahka vodljiva, nagnjena k nasilnim dejanjem in skoz in skoz regresivne narave. 'Freud pa se od Le Bona zares razlikuje po tem, da pri njem ni tistega tradicionalnega zaničevanja množic, ki je bilo *thema probandum* pri večini starejše psihologije. Namesto, da bi iz ustaljenih opisov sklepal, da so množice same na sebi manjvredne in da bodo takšne tudi ostale, se sprašuje, kaj množice naredi za množice. Freud zavrača priročno hipotezo o socialnem ali črednem gonu, ki ni zanj nikakršna rešitev, marveč prav šele problem'. Sprašuje se, zakaj se današnji ljudje povrnejo k oblikam vedenja, ki so v kričečem protislovju z njihovo lastno racionalno ravniyo in s sodobno stopnjo razsvetljene tehnične civilizacije. Ugotoviti skuša, katere sile povzročijo, da se individui preobrazijo v množico (Adorno, 1981: 149-150). Freud pravi: 'Če so individui v množici povezani v enoto, mora pač obstajati nekaj, kar jih med seboj povezuje, in nemara je prav to vezivo tisto, kar je za množico značilno' (Freud, 1981: 10). To je zanj bistveni element.

S tem, da Freud išče to vezivo, pa ravno že tudi odkrije temeljni problem fašistične manipulacije. Fašistični demagog, ki mora dobiti podporo milijonov ljudi za cilje, v veliki meri nezdržljive z njihovimi lastnimi racionalnimi interesi, namreč zmore to le tako, da umetno ustvari tisto vez, ki jo išče Freud. Ta vez je prav tista, ki jo skuša demagog proizvesti sintetično, in je tisto združujoče načelo, ki povezuje njegove različne propagandne postopke (Adorno, 1981: 150). V skladu s splošno psihoanalitično teorijo Freud meni, da je ta vez *libidinalne* narave. Tak vidik je omenjal že psiholog McDougall. 'Lahko rečemo', meni McDougall, 'da človeški afekti v drugih pogojih komajda kdaj tako zelo narasejo kot v množici. Pri tem udeleženci uživajo v občutku, da se lahko neomejeno prepuste svojim strastem in se zgube v množici; uživajo v občutku, da so ukinjene individualne razmejitve' (v Freud, 1981: 21). Freud takšne ugotovitve presega in koherenco množic v celoti pojasnjuje z načelom ugodja, torej z dejanskimi ali z nadomestnimi zadovoljitvami, do katerih pridejo individui, ko se predajo množici. Hitler se je, kot ugotavlja Adorno, tega libidinalnega izvira tvorbe množice dobro zavedal, ko je udeležencem svojih zborovanj pripisoval specifično ženske poteze pasivnosti, s čimer je tudi nakazal vlogo nezavedne homoseksualnosti v množični

psihologiji (Adorno, 1981: 150-151). Najpomembnejša posledica tega, da je Freud v množično psihologijo vpeljal libido je, da lastnosti, ki jih na splošno pripisujejo množicam, izgubijo lažno prvobitno in ireduktibilno naravo, kakršno odseva arbitrarna konstrukcija posebnih množičnih ali črednih gonov. Ti goni niso vzroki, marveč učinki. To, kar je značilno za množice, po Freudu ni neka nova kvaliteta, marveč manifestacija že obstoječih lastnosti, ki so navadno prikrite (Adorno, 1981: 151). 'Z našega stališča ni potrebno, da bi tako močno upoštevali pojavljanje novih lastnosti. Zadošča, če rečemo, da se posameznik v množici znajde v okoliščinah, ki mu dopuščajo, da odvrže potlačitev nezavednih gonskih vzgibov. Navidez nove lastnosti, ki jih kaže, so pač izraz tega nezavednega, ki vendar vsebuje zasnovo vsega zla človeške duše; prav lahko razumemo, da v teh okoliščinah vest ali občutek odgovornosti izgineta' (Freud, 1981: 11). S tem je naredil Freud obrat v pojmovanju množičnega vedenja. Torej v množici ne gre za t. i. socialno okužbo, kot je predpostavljala Le Bon. S tem je Freud presekel staro lebonovsko učenje, da je 'človek žrtev množične psihologije'. S Freudovo nadgradnjo prejšnje teorije množic torej postane jasno, da je človek aktivni storilec, ki izkorišča množico za realizacijo svojih potreb in hotenj.

Ker libidinalna vez med člani množice očitno ni nezavrt seksualna, se postavlja vprašanje, kateri psihološki mehanizmi primarno seksualno energijo preoblikujejo v čustvene vezi, ki držijo skupaj množico. Freud na to vprašanje odgovori tako, da analizira pojave, ki jih zaobsegata pojma sugestije in sugestibilnosti. V sugestiji vidi 'zaslon' ali 'špansko steno', za katero se skrivajo 'ljubezenski odnosi'. Pri tem je bistveno, da je 'ljubezenski odnos' za sugestijo nezaveden. Te ljubezenske gone psihoanaliza imenuje a potiori in po njihovem izvoru seksualne gone. Freud domneva, da so ljubezenski odnosi (z indiferentnim izrazom: čustvene vezi) bistveni tudi za množično dušo. Tega pa predhodni avtorji niso omenjali. Na tak način torej skuša Freud razjasniti bistvo sugestije. Postavi dve domnevi, prvič, da je sila, ki množico povezuje, eros, in drugič, da posameznik, ko v množici opusti svojo posebnost in se da sugerirati od drugih, stori to zaradi svoje potrebe, biti z njimi rajši v skladu kot v nasprotju, torej nemara vendarle 'njim na ljubo' (Freud, 1981: 27-28).

Freud opozori, da v organiziranih množicah, kakršni sta cerkev in vojska, ljubezni med člani ali sploh ne omenjajo ali pa jo izražajo le v posredni in sublimirani obliki, s posredstvom religiozne podobe, v čaščenju katere se člani združujejo in katere vseobsegajočo ljubezen morajo posnemati v svojih medsebojnih odnosih. Značilno je, da je omenjanje ljubezni pri umetno poenotenih fašističnih množicah sodobne družbe

skorajda popolnoma izključeno. Eden izmed razlogov za ta presenetljivi pojav je morda okolnost, da množice, pred katerimi fašistični agitator na začetku nastopa, primarno niso organizirane množice. Ker je takšno množstvo ljudi le ohlapno povezano, postane nujno, da na račun nekanalizirane potrebe po ljubezni poudarjajo koherentnost in disciplino. Del agitatorjeve naloge je prepričati množico, da je organizirana bodisi kot vojska bodisi kot cerkev. Odtod težnja k čezmernemu organiziranju. Iz same organizacije na sebi naredijo fetiš; namesto sredstva postane smoter, in ta težnja prežema vse agitatorjeve govore (Adorno, 1981: 152-153).

Hitler se je izogibal tradicionalni vlogi ljubečega očeta in jo je nadomestil z negativno vlogo grozeče avtoritete. Pojem ljubezni so prestavili na abstraktno predstavo 'Nemčije' in so ga le redko omenjali brez pridevnika 'fanatična', s katerim je celo še ta ljubezen pridobila prizvok sovraštva in napadalnosti do tistih, ki jih ne vključuje. Eno izmed temeljnih načel fašistične institucije vodstva je, da primarno energijo libida zadržuje na nezavedni ravni, da bi njeno manifestacijo bilo mogoče speljati tako, kakor ustreza političnim smotrom. Čim manjša je pri tvorbi množice vloga kake objektivne ideje, kot, denimo, religiozne ideje odrešitve, in čim bolj postaja manipulacija množice edini smoter, tem temeljiteje mora biti vsakršna nezavrta ljubezen potlačena ter preoblikovana v pokorščino. Fašistična ideologija vsebuje premalo tega, kar bi bilo *mogoče ljubiti* (Adorno, 1981: 153).

Libidinalna struktura fašizma in celotna tehnika fašističnih demagogov sta avtoritarni. Prav v tem se tehniki demagoga in hipnotizerja ujemata s psihološkim mehanizmom, ki v posameznikih povzroča procese regresije, s katerimi postanejo zgolj člani množice (Adorno, 1981: 153). 'Hipnotizer s svojimi ukrepi torej zbudi v subjektu kos njegove arhaične dediščine, ki je pomagala tudi staršem in je individualno znova oživela v odnosu do očeta, v predstavi nadvse mogočne in nevarne osebnosti, ki se do nje lahko naravnaš samo pasivno-mazohistično, ob kateri zgubiš svojo voljo in s katero biti sam, 'ji stopiti pred oči', je videti nevarno tveganje. Samo nekako tako si lahko predstavljamo odnos posmeznika v prakrdelu do praočeta...Grozljivi, prisiljujoči značaj množične tvorbe, ki se kaže v njenih sugestivnih pojavih, lahko upravičeno razlagamo z njenim izvorom iz prakrdela. Vodja množice je še vedno bojazen zbujujoči praoče, množica še zmeraj hoče, da bi ji gospodovala neomejena oblast, v kar največji meri hlepi po avtoriteti, je po *Le Bonu* žejna tega, da bi se podvrgla. Praoče je množični ideal, ki obvladuje jaz namesto ideala jaza. Hipnozo zelo po pravici označujemo kot množico

v dvoje; za sugestijo preostane definicija prepričanja, ki ne temelji na zaznavanju in miselnem delu, temveč na erotičnih vezeh' (Freud, 1981: 58-59).

To ključno mesto v Freudovi teoriji množične psihologije vsebuje hkrati tudi razlago enega najodločilnejših opažanj o fašističnem značaju: povnanjenje nadjaza²³. Pri fašističnem značaju se zgodi prav to, da ga nadomesti 'množični jaz'. Takšni ljudje ne razvijejo nikakršne neodvisne, avtonomne vesti in jo nadomestijo z identifikacijo z neko kolektivno avtoriteto, ki je tako iracionalna, kot jo je opisal Freud, heteronomna, togo zatiralska, individuovemu lastnemu mišljenju vseskoz tuja in zato kljub svoji strukturni togosti zlahka zamenljiva. Ta fenomen ustrezno izraža nacistična formula, da je dobro tisto, kar koristi nemškemu ljudstvu. Kot natančno prikazuje Adornova knjiga *The Authoritarian Personality* (1950), lahko pri ljudeh, ki so žrtve predsodkov, opazimo, da moralne odločitve navadno nadomešča vera v konvencionalne vrednote; za pravilno jim velja to, 'kar se dela'. Zato so tudi ti ljudje nagnjeni k temu, da se z identifikacijo podvržejo množičnemu jazu in da žrtvujejo svoj lastni ideal jaza, ki se tako popolnoma pomeša z zunanjimi vrednotami (Adorno, 1981: 154).

Fašistična propaganda je v svojem bistvu psihološka zaradi iracionalnih, avtoritarnih namenov, ki jih ni mogoče doseči z racionalnim prepričevanjem, marveč le s spretnim obujanjem 'dela arhaične dediščine subjekta'. Fašistična agitacija se zato osredotoča v predstavi vodje, saj lahko samo ta psihološka podoba obudi idejo vseмогоčnega in grozečega praočeta. V tem je zadnji vzrok sicer skrivnostne *personalizacije*, značilne za fašistično propagando, vzrok, da se ta propaganda nenehno postavlja z imeni in dozdevno velikimi možmi, namesto da bi se ukvarjala z objektivnimi vprašanji. Prav v tem, da formirajo predstavo o vseмогоčni in nebrzdani očetovski podobi, ki daleč presega individualnega očeta in je zato primerna za povečavo v 'množični jaz', je edini način, kako je mogoče vsiliti 'pasivno-mazohistično stališče', v katerem 'moraš zgubiti svojo voljo', stališče, ki ga od fašističnih privrženecv zahtevajo toliko bolj, kolikor bolj je politično vedenje, v katero jih hočejo prisiliti, nezdržljivo z racionalnimi interesi, ki jih imajo kot privatne osebe, in z interesi skupine ali razreda, ki mu dejansko pripadajo²⁴. S stališča vodje je zato obujena iracionalnost vodenih vseskoz

²³ Pojem 'ideala jaza' je Freudov zgodnji izraz za to, kar je pozneje imenoval nadjaz (Adorno, 1981: 154).

²⁴ To, da se mazohizem fašističnih privrženecv nujno povezuje s sadističnimi gonskimi impulzi, je v skladu s Freudovo splošno teorijo o ambivalentnosti, ki jo je prvotno razvil v zvezi z Ojdipovim kompleksom. Freud sicer ne načinja problematike, ki jo je pozneje imenoval 'sadomazohizem', toda tega problema se vendarle vseskoz zaveda, kot kaže njegov prevzem Le Bonove predstavitve: 'Ker množica ne pozna dvomov o resničnem in lažnem in se hkrati zaveda svoje velike moči, je netolerantna in verjame avtoriteti. Spoštuje moč...Od svojih junakov zahteva, da so močni, celo nasilni. Hoče biti obvladovana in

racionalna, saj vodja potrebuje 'prepričanje, ki ne temelji na zaznavanju in miselnem delu, temveč na erotičnih vezeh' (Adorno, 1981: 154-155).

Mehanizem, ki preobrazi libido v vez med vodjo in vodenimi samimi, je po Freudu *identifikacija*²⁵. Freud je menil, da je identifikacija ambivalentne narave in je derivat oralne faze razvoja. 'Identifikacijo pozna psihoanaliza kot najbolj zgodnji izraz čustvene navezanosti na kako drugo osebo; vlogo igra v predzgodovini Ojdipovega kompleksa' (Freud, 1981: 38). Morda prav ta predoidipovska komponenta v identifikaciji pripomore, da se predstava vodje kot vsemogočnega praočeta loči od dejanske očetovske podobe. Ker je otrokova identifikacija z očetom kot reakcija na Ojdipov kompleks zgolj sekundaren pojav, lahko infantilna regresija seže prek te podobe očeta in z 'analitičnim' procesom pride do bolj arhaične podobe. Vrh tega lahko v prvotnem narcisističnem aspektu identifikacije kot akta *použitja*, inkorporiranja ljubljenega objekta, iščemo razlago za dejstvo, da se sodobni vodja ne ujema toliko s podobo očeta, katerega vloga je v sodobnih družbah v poznejših fazah subjektovega otroštva verjetno upadla, ampak je videti prej povečava subjektove lastne osebnosti, kolektivna projekcija subjekta samega (Adorno, 1981: 156). Bistveno vlogo narcisizma pri identifikacijah, ki delujejo pri tvorbi fašističnih množic, opredeljuje Freudova teorija *idealizacije*. 'Spoznamo, da obravnavamo objekt tako kot svoj jaz, da se, skratka, v zaljubljenosti prelije večja mera narcisističnega libida na objekt. Pri nekaterih oblikah ljubezenske izbire postane celo očitno, da mora objekt nadomestiti ideal jaza, ki ga nismo dosegli. Ljubimo ga zaradi popolnosti, po katerih smo si prizadevali za svoj jaz in ki si jih skušamo zdaj pridobiti po tej stranski poti, da bi zadovoljili svoj narcisizem' (Freud, 1981: 45). Fašistični vodja skuša doseči prav to, da bi ga idealizirali, in tej idealizaciji rabi ideologija *Führerja*. Ljudi, s katerimi mora računati, praviloma muči značilni moderni konflikt med zelo razvito racionalno, k samoohranitvi naravnano instanco jaza, in nenehnimi neuspehi pri zadovoljevanju zahtev njihovega jaza. Ta konflikt poraja močne narcisistične gonske impulze, ki jih je mogoče absorbirati in zadovoljiti le z idealizacijo, ki narcisistični libido delno prenese na objekt. To se spet ujema s tem, da je videti podoba vodje kot povečava subjekta: ko človek naredi vodjo za svoj ideal, ljubi pravzaprav samega sebe, le da se je znebil znamenj neuspeha in nezadovoljstva, ki kazijo njegovo sliko o njegovem lastnem empiričnem sebstvu. Ta

zatirana in se svojega gospodarja bati. Ker je pravzaprav povsem konservativna, čuti globok odpor do vseh novotarij in vsakega napredovanja ter neomejeno spoštuje tradicije' (Le Bon v Freud, 1921: 15).

²⁵ Glej Freud (1981: 38 in nasl).

identifikacija s pomočjo idealizacije, ki je karikatura resnične, zavestne solidarnosti, pa je kolektiven postopek in učinkuje v neznansko velikem številu ljudi s podobnimi karakternimi dispozicijami in libidinalnimi nagnjenji (Adorno, 1981: 157).

Fašistična 'ljudska skupnost' (Volksgemeinschaft) docela ustreza Freudovi definiciji množice kot 'nekega števila posameznikov, ki so postavili isti objekt na mesto ideala jaza in se torej v svojem jazu med seboj identificirajo'²⁶ (Adorno, 1981: 157; Freud, 1981: 48-49).

Freudovo psihološko konstrukcijo različnih potez podobe vodje potrjuje to, kako presenetljivo se ujema s fašističnim tipom vodje ali vsaj z njegovo javno ustvarjeno podobo. Njegovi opisi ustrezajo tako Hitlerju kot idealizacijam, v katere se skušajo stilizirati ameriški demagogi. Če naj vodja omogoči narcisistično identifikacijo, se mora sam prikazovati kot absolutno narcisističen; iz tega spoznanja izpelje Freud opis 'praočeta horde', ki bi bil prav tako lahko opis Hitlerja (Adorno, 1981: 158). '...Še danes potrebujejo množični individui utvaro, da jih vodja ljubi vse enako in pravično, vodi pa ni potrebno kogar koli ljubiti, lahko je gospodovalen, absolutno narcisističen, biti pa mora samozavesten in samostojen. Vemo, da ljubezen zajezuje narcisizem...' (Freud, 1981: 55-56). To pojasnjuje eno izmed najočitnejših potez v govorih agitatorjev, namreč odsotnost vsakršnega pozitivnega programa, pa tudi paradoksalno prevladovanje prepovedi in groženj: vodjo je mogoče ljubiti le, če sam ne ljubi. Toda Freud, kot ugotavlja Adorno, pozna še drugo razsežnost voditeljeve podobe, ki je na videz s prvo v nasprotju. Če se mora namreč vodja na eni strani prikazati kot nadčlovek, mora na drugi strani biti hkrati videti kot povprečen človek, tako kot je Hitler poziral kot sestavljanje King-Konga in predmestnega brivca. Tudi to razlaga Freud s teorijo narcisizma. S tem, da posameznikove individualne pridobitve usahnejo v množici, pravi Freud, 'posameznik opusti svoj ideal jaza in ga zamenja za množični ideal, utelešen v vodji...Ločitev jaza in ideala jaza pri veliko individuih ni močno napredovala in se oba prav lahko izenačita, jaz je velikokrat ohranil prejšnjo narcisistično samovšečnost. Ta odnos zelo olajšuje izbiro vodje. Pogosto je potrebno zgolj to, da so pri njem tipične značilnosti teh individuov izražene posebno ostro in čisto in da daje vtis večje moči in libidinalne svobode; v tem primeru ga podpre potreba po močnem poglavarju in ga odene s premočjo, do katere sicer nemara ne bi imel nikakršne pravice. Drugi, katerih ideal jaza se sicer v njegovi osebi ne bi utelešal brez popravkov, postanejo nato

²⁶ Freudova formula za libidinalno konstitucijo množice se nanaša na takšno množico, ki ima vodjo in ni mogla s preveč 'organizacije' sekundarno pridobiti lastnosti individua (Freud, 1921: 48-49).

'sugestivni', se pravi, identifikacija jih potegne za seboj' (Freud, 1981: 60). Zaradi tistih delov narcisističnega libida, ki jih vodeni niso investirali v podobo vodje, temveč ostajajo pri njih povezani z jazom, mora biti nadčlovek navsezadnje le še podoben vodenemu in se prikazovati kot njegova 'povečava'. Zato je eden izmed poglavitnih prijemov v personalizirajoči fašistični propagandi topos 'velikega malega moža' (great little man), ki zbuja hkrati predstavo o vsemogočnosti in tudi predstavo, da je zgolj eden izmed navadnih ljudi. Ta sociološki čudež opravi psihološka ambivalentnost. Podoba vodje zadovoljuje dvojno željo vodenih, da bi se podredili avtoriteti in da bi hkrati sami bili avtoriteta (Adorno, 1981: 159).

Če dražljaje fašistične propagande res lahko povežemo z mehanizmi, ki jih je razvil Freud v *Množični psihologiji*, se ni mogoče izogniti vprašanju, kako so lahko fašistični agitatorji, surovi in napol izobraženi, kakršni so pač bili, vedeli za te mehanizme. Za fašistično obvladovanje množičnopsiholoških tehnik, moramo poiskati druge vire, ne pa znanstveno načitanost. Najpomembnejši med njimi je verjetno že omenjena podobnost med vodjem in vodenimi, ki je eden izmed aspektov identifikacije. Vodja zna uganiti duševne potrebe in želje tistih, ki so dovzetni za njegovo propagando, ker jim je duševno podoben, in to, kar ga od njih razlikuje, ni kaka prava superiornost, marveč sposobnost, da brez njihovih zavor izrazi tisto, kar je v njih latentno. Vodje so pravilo oralni značajski tipi s prisilo nenehnega govorjenja in zavajanja drugih. Videti je, da njihova slovita moč nad vodenimi temelji na tej njihovi oralnosti: jezik sam, izpraznjen racionalnega pomena, deluje pri njih magično in pospešuje arhaične regresije, ki zvedejo individue na člane množice. Ker ta lastnost nezavrtega, toda pretežno zgolj asociacijskega govora zahteva vsaj občasno odsotnost nadzora jaza, je prej znamenje šibkosti kot moči. Da bi pravilno ustregel nezavednim dispozicijam svojega občinstva, agitator tako rekoč preprosto obrne svojo lastno nezavedno navzven. To mu omogoča njegov posebni karakterni sindrom, izkušnje pa so ga naučile, da to sposobnost zavestno izkorišča in da racionalno uporablja svojo iracionalnost. Če hoče sprožiti psihologijo svojih poslušalcev, mora samo spretno izkoristiti svojo lastno psihologijo (Adorno, 1981: 166).

Adorno je prepričan, da je učinkovitost agitatorjev samo funkcija psihologije njihovih konzumentov. V enakem procesu strjevanja, kot ga je mogoče opaziti pri vseh tehnikah sodobne množične kulture, so propagandna dražila podobno standardizirali kakor reklamna gesla, za katera se je pokazalo, da najučinkoviteje pospešujejo prodajo (1981: 167). Freudova teorija o nadomestitvi individualnega narcisizma z identifikacijo

s podobami vodij nas opozarja, da si zatiralci pravzaprav prisvajajo množično psihologijo. Teorija o psihološkem 'osiromašenju' subjekta, ki se je 'predal objektu' in objekt 'postavil na mesto svoje najpomembnejše sestavine', nadjaza, jasnovidno anticipira postpsihološke, de-individualizirane socialne atome fašistične množice (Adorno, 1981: 170-171).

Sedaj, ko smo pojasnili, kaj se zgodi s posamezniki v množici in zakaj potrebujejo nekoga, ki ga postavijo na mesto svojega ideala jaza, pa nas zanima, v čem je politični voditelj tako drugačen od ostalih ljudi v množici. Zakaj ravno on in nihče drug? Pogledali si bomo osebne poteze političnega voditelja, ponovno skozi prizmo psihoanalize.

II. DEL: OSEBNOSTNE POTEZE IN PSIHOANALIZA

1. SIGMUND FREUD: FAZE PSIHOSEKSUALNEGA RAZVOJA

Poglejmo si sedaj faze psihoseksualnega razvoja po Sigmundu Freudu (Freud, 1995; Musek, 1982: 187-190). Temeljni pojem freudizma in tudi temeljno gibalno človekovega delovanja je seksualna energija (spolni nagon), ki izhaja iz metaboličnih procesov. Človek lahko deluje le s pomočjo določenih količin energije. Osnovni vir energije, ki uravnava duševno delovanje, naj bi bila prav energija spolnega nagona, ki jo je Freud imenoval *libido*²⁷ Libido usmerja posameznika k najrazličnejšim oblikam in področjem nagonskega zadovoljevanja. Nagonaska dejavnost pa ni od samega začetka enaka, temveč se med razvojem libido spreminja in gre skozi različne, zaporedne, biološko določene razvojne faze. V vsaki razvojni fazi se libido usmerja na novo področje, dokler ni dosežena normalna heteroseksualna usmeritev pri normalni odrasli osebi. Vendar nagonski razvoj pri človeku ne poteka neovirano. V prvem letu starosti se seksualna energija prvenstveno veže na sesanje, hranjenje ter podobne 'oralne'²⁸ dejavnosti. Ker ima v prvi fazi razvoja oralno zadovoljevanje vodilno vlogo, je Freud to fazo imenoval *oralna faza*. V tej fazi se otrok uči sprejemati, jemati in biti odvisen od drugih. Šele v drugem in nato v tretjem letu starosti se po Freudu seksualna energija, libido, v pretežni meri preusmeri na drugo področje, in sicer na področje funkcij izločanja. Te naj bi v tej fazi postale primarno področje in sredstvo zadovoljstva. To razvojno fazo je Freud imenoval *analna faza*. V njej naj bi se posameznik usposabljal za ravnanje z lastnino. Analni fazi sledi *uretralna faza*, v kateri se libido osredotoči na funkcije uriniranja. Ta faza pa je v bistvu samo prehodna in je obenem uvod v *falično fazo* (iz. gr. phallos – moški spolni organ), ki naj bi trajala običajno od tretjega ali četrtega do šestega leta. V falični fazi postane glavni predmet seksualnega zadovoljstva ožje področje spolnih organov, penisa pri moških in klitorisa pri ženskih otrocih. Pri moških otrocih se začne javljati težnja po fizičnem navezovanju na mater. V 'boju' za materino naklonjenost občutijo otroci očeta kot tekmeca in rivala, čeprav ga sicer občudujejo in ljubijo. Pojavi se sovraštvo do očeta, obenem pa strah pred njim. Opisano

²⁷ Iz lat. libido – poželenje, strast (Verbinc, 1997: 412).

²⁸ iz. lat. os – usta

družinsko situacijo je Freud imenoval Ojdipov kompleks²⁹. Običajno se ta situacija razreši tako, da otroci potlačijo (potisnejo v podzavest) 'incestne' težnje, tj. težnje do staršev nasprotnega spola (med drugim zlasti zato, ker je povezano s strahom in občutji krivde). Namesto seksualne navezanosti do staršev nasprotnega spola se pojavi 'deseksualizirana' ljubezen in naklonjenost, namesto rivalstva do staršev istega spola pa se oblikuje posnemanje teh staršev ter identifikacija z njimi. V puberteti se začne libido počasi usmerjati k drugim osebam nasprotnega spola, vendar seveda ne več k staršem. Pričenja se *genitalna faza*, ki doseže vrhunec po končani adolescenci. V mnogih primerih (glej Freud, 1995, tudi Musek, 1982: 187-190) osebni razvoj ne poteka gladko in brez zastojev. V posameznih razvojnih fazah lahko pride do motenj v usmerjanju libida in v nagonskem zadovoljevanju, ki je sicer značilno za to fazo. Posledica tega je, da posameznik ne more normalno napredovati iz ene faze v drugo. V osebni razvoju se pogosto dogaja, da posameznik ne more ustrezno sproščati in usmerjati nagonске energije. Del te energije ostane neizkoriščen in zastane na nižji razvojni ravni. Zastoj libida na nižji razvojni ravni je Freud imenoval *fiksacija* in lahko postane glavni vir osebnih motenj. Večinoma izvirajo vsi ti vzroki iz konflikta med nagonskimi težnjami ter zahtevami okolja. Do tipičnega konflikta pride npr. tedaj, kadar starši ovirajo ali prepovedujejo določeno obliko nagonskega zadovoljevanja. Ovire, zahteve in pritiski okolja ustvarjajo po eni strani zastoj libida (in fiksacijo libida) – nagonске težnje se ne morejo neovirano sproščati – po drugi strani pa povzročajo v otrokovi zavesti notranjo napetost, bojazen, tesnobo in druga negativna občutja. Posameznikov zavestni del osebnosti (ego) se mora zdaj braniti pred neprijetnimi čustvi, ki ga preplavljajo. Najosnovnejša obrambna reakcija pa je *potlačevanje* (represija). Ego potisne neprijetne vsebine v podzavest. Vendar pa tudi 'zajezeni' nagonски impulzi povzročijo močno notranjo napetost in pritisk. Slednjič privrejo na površje v obliki nevrotičnih simptomov, ki nastanejo vselej kot posledica blokade nagonskih teženj. Fiksacija na določenem pregenitalnem obdobju lahko privede do tega, da začno v posameznikovem vedenju in doživljanju prevladovati značilnosti in funkcije nekega zgodnjega razvojnega obdobja. V takih primerih se pogosto oblikuje 'nevrotičski značaj' z ustreznimi 'pregenitalnimi' potezami. Sigmund Freud in Karl Abraham sta

²⁹ Ojdipov kompleks ni samo dogodek v posameznikovem življenju, marveč se dogaja tudi v zgodovini. Od biologov Trottersa in Darwina je Freud prevzel zamisel o črednem oziroma hordnem nagonu. Praoblika človekove družbe je bila horda, ki jo obvladuje dominanten samec. Sinovi so ga ljubili in se ga bali. Nato so ga združeno ubili (v Pečjak, 1994: 167-168).

razlikovala štiri nevrotske značajske tipe. Peti tip značaja je *genitalni značaj*, ki pa seveda ni nevrotski. Vsi nevrotski značaji se praviloma razvijejo iz dveh možnih spletov okoliščin, ki narekujejo fiksacijo v eni izmed razvojnih faz: bodisi zaradi pretiranega zadovoljevanja pregenitalnih bodisi zaradi pretiranega zaviranja in blokiranja teh teženj. *Oralni značaj* naj bi bil usmerjen k dobivanju, sprejemanju in jemanju. Oralno fiksirane osebe najdemo npr. med čezmernimi jedci, pivci, kadilci, med ljudmi, ki 'požirajo' informacije in znanje, med osebami, ki so 'lačne' ljubezni in naklonjenosti. Ker njihove 'kronične' zahteve po dobivanju niso vedno zadovoljene, se pri oralnem značaju pogosto pojavljata tudi odvisnost in depresivnost, pa tudi agresivnost. *Za analni značaj* naj bi bila značilna redoljubnost, natančnost, varčnost in trmoglavost. Pretirano urejene, pikolovske, skope, načelne in svojeglave osebe naj bi bile praviloma analno fiksirane. *Uretralni značaj* naj bi bil predvsem nepotrpežljiv, zavisten in ambiciozen. *Falični značaj* pa naj bi slednjič označevala pretirana težnja po ugajanju in uveljavljanju, bahavost, nastopaštvo, samoljubnost, vihravost in drznost (v Musek, 1982: 187-190).

Naj omenimo še glavnega Freudovega sodelavca Adlerja. Osebnostni razvoj je po njegovem prepričanju usmerjen k nekemu temeljnemu življenjskemu cilju, ki bi ga lahko označili kot osebnostno popolnost, osebnostno 'moč', kot popolno izraznost in uveljavljenost posameznikovih potencialov. Na poti h končnemu (in nikoli povsem doseženemu) cilju usmerjajo posameznikov razvoj številni vmesni smotri, ki izpolnjujejo življenjski program ali *življenjski plan*, celostno naravnost posameznika k življenjskim smotrom. Načini izpolnjevanja smotrov pa so od človeka do človeka različni in tvorijo posameznikov individualni *življenjski stil*. Na poti k življenjskim ciljem opaža jaz lastne pomanjkljivosti, '*manjvrednosti*'. Da bi dosegel zaželene cilje, mora posameznik te manjvrednosti premagati. Pot do osebnostne moči in popolnosti vodi prek premagovanja, izravnavanja in preseganja občutij manjvrednosti. Adler je opozarjal zlasti na telesne in organske manjvrednosti. To je pomembno, kajti narava manjvrednosti vpliva na življenjski stil posameznika. Demostenovi manjvrednosti sta bili jecljavost in šibek glas (da ne govorimo o trzanju z rameni) in značilno je prav to, da se je tem težavam navkljub razvil v velikega govornika. Narava 'manjvrednostnega' občutja in do neke mere tudi sam objektivni značaj manjvrednosti določata po Adlerju smer osebnostnemu razvoju. Med osebnostmi, ki jih Adler navaja kot kompenzatorje manjvrednosti, je tudi Napoleon (v Musek, 1982: 190-192).

2. ERIKSON: OSEM FAZ PSIHOSOCIALNEGA RAZVOJA

Eriksonova teorija pa je po drugi strani odločno sociodinamična. Razvoj je v prvi vrsti socialni razvoj, razvoj socialnega vedenja, spolni razvoj je samo njegov sestavni del. Lahko govorimo o razvojnih fazah kot o stopnjah psihosocialnega razvoja. Energije za razvoj posameznik ne črpa le iz 'nagonskega' rezervoarja, temveč tudi iz naravne težnje po spoznavanju, ki mu omogoča učenje ali napredek. Psihosocialni razvoj in razvoj osebne identitete potekata po Eriksonu v osmih zaporednih stopnjah. Prvo razvojno obdobje zajema prvo leto starosti. Glede na skrb in naklonjenost, ki je je deležen, se lahko razvije *temeljno zaupanje* do sveta, v nasprotnem primeru pa nezaupljiv odnos do okolja. Otrok se bo v slednjem primeru začel bati stikov z drugimi, tudi kasneje bo odklanjal take stike, v odnosih do drugih bo pretirano hladen in zadržan. Če temeljno nezaupanje prevlada, se lahko razvijejo psihične motnje, kot npr. samotarsko, avtistično vedenje, paranoidne težnje (bolestna nezaupnost), depresivnost itn. V drugem razvojnem obdobju, ki traja od drugega do četrtega leta, se razvija predvsem smisel za samostojnost. Starši lahko spet bodisi spodbujajo *smisel za avtonomijo*, če pa otrokovih prizadevanj ne podprejo ali pa jih celo odklonijo ali kaznujejo, se pri njem namesto neodvisnosti razvije temeljni *dvom* o lastnih zmožnostih in *sramežljivost* kot posledica kritike in posmeha. Ob pretirani disciplini, kontroli in zaščitništvu otrok seveda ne more razviti občutkov (relativne) neodvisnosti in lastne volje. Ker se ne more normalno uveljaviti, se pojavijo neprilagojeni načini uveljavljanja, svojeglavost, togota in bes, razvijejo pa se lahko tudi pretirana sramežljivost in negotovost, pomanjkanje zaupanja vase in zmožnosti za uveljavljanje nasploh. Med četrtnim in petim letom starosti se prične razvijati smisel za lastne pobude ter iniciative. Naloga staršev je v tem obdobju dokaj težavna: po eni strani morajo spodbujati otrokove spontane težnje, da bi se lahko razvila njegova *iniciativnost*, po drugi strani pa morajo te težnje usklajevati z družbenimi pravili. Do motenj lahko pride tedaj, če starši otrokovo spontano dejavnost pretirano zavro. Tedaj bodo namesto zadovoljstva ob samoiniciativi porasli občutki *krivde*, namesto iniciativnosti se bo pojavilo togo konformno vedenje. Med šestim in enajstim letom prihaja v ospredje smisel za produktivno delo, za dosežke in storitve. V tem času se močno poveča otrokov družbeni prostor, saj se mora otrok prvič truditi za uspeh, pokazati mora marljivost in prizadevnost. Kadar iz teh primerjav izvira vsaj v pretežni meri

zadovoljstvo nad doseženim, se utrjuje otrokova *delavnost*, če pa je otrok le prevečkrat neuspešen, se lahko utrdi občutje inferiornosti, *manjvrednosti* in nesposobnosti. Za osebni razvoj je posebno pomembna naslednja, peta razvojna stopnja, ki zajema adolescentna leta (12. do 15. leto). Posameznik se mora razviti v osebnost zase, v svoboden in odgovoren subjekt. Pridobiti mora občutje lastne *identitete*, kar pa je po Eriksonu zelo zapleten proces in ga nikakor ni mogoče razložiti zgolj z identificiranjem s starši (kar je poudarjal Freud). Lahko se pojavi *identitetna zmedenost*, nesposobnost, da bi dosegel zrel pogled na lastno osebnost. Če posameznik, ki je zašel v identitetno krizo, problemov lastne identitete ne prebrodi in ne reši, potem se njegov nadaljnji kvalitativni razvoj vsaj po Eriksonovem mnenju ustavi. V šestem razvojnem obdobju se razvije smisel za *intimnost*. Smer osebne razvoja prehaja iz interesov za sebe k interesom za druge. Tokrat ne gre za običajne socialne stike, temveč za erotične in spolne odnose s partnerji nasprotnega spola. Težnje po intimnosti, ljubezni in solidarnosti s heteroseksualnim partnerjem so lahko zadovoljene, lahko pa tudi ne. V slednjem primeru se namesto občutij bližine pojavi občutje *izolacije*. V naslednjem obdobju se razvije osebna *ustvarjalnost*. Interesi posameznika se razširijo in vodijo k uresničevanju temeljnih osebne potencialov. Značilna je ljubezen do družine, do dela in do lastnih idej. V primeru, da posameznikove ustvarjalne sile trčijo na ovire, se lahko razvijejo občutja osiromašenja, stagnacije in nazadovanja. V zadnjem, osmem razvojnem obdobju osebne zrelosti, naj bi slednjič prišlo do integracije posameznikovih teženj ter smotrov. Življenje dobi nov in polnejši smisel, ki je hkrati tudi v skladu z realnostjo. V situaciji, kjer je osebna integracija onemogočena, pa se lahko razvije razočaranje nad drugimi, svetom in samim seboj, občutje življenjskega nesmisla, *življenjski obup in odpor* (v Musek, 1982: 217-221).

V nadaljevanju si bomo podrobneje ogledali dva tipa osebnosti, ki ju implicirata Adorno³⁰ in Fromm³¹. To sta avtoritarna in revolucionarna osebnost.

³⁰ Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick E., Levinson D. J., Sanford R. N. (izd. 1950). *The Authoritarian Personality*. Harper & Row, New York, str. 4-5.

³¹ Fromm, E. *Anatomija ljudske destruktivnosti* (1973a, 1973b) ter Fromm, E. *Bekstvo od slobode* (1983).

3. REVOLUCIONARNA OSEBNOST

Poskusili bomo ugotoviti ali imajo vsi voditelji avtoritarni značaj ali ga morda nekateri nimajo in imajo morda revolucionarnega, kot pravi Fromm. Revolucija³² je definirana (Wolfenstein, 1966: 19) kot oblika politike, ki jo označuje razširjena uporaba nasilnih ali drugih ilegalnih sredstev z namenom kontrolirati vladno moč in avtoriteto. Ta kontrola pa ima za namen spremeniti bodisi načine, na katere in s strani koga bo kontrola izvajana v prihodnje, bodisi temeljne vzorce življenja prebivalcev določene družbe. Vendar pa se pojavlja tudi razlika med revolucionarji, in sicer v stopnji, po kateri se posameznik približa definiciji revolucionarnega udejstvovanja ter v stopnji, po kateri so revolucionarji na splošno to po poklicu ali pa so to kot dodatek k svojemu sicer drugačnemu poklicu (Wolfenstein, 1966: 21-22). Politiko (Weber, 1992: 27-28) lahko človek napravi za svoj poklic na dva načina: ali živi za politiko ali pa od nje. Nasprotji se nikakor ne izključujeta. Praviloma počnemo, vsaj idejno, večidel pa tudi materialno, oboje. Kdor živi za politiko, jo v *notranjem smislu* napravi za svojo življenjsko preokupacijo, bodisi uživa golo posedovanje oblasti, ki jo izvršuje, bodisi se njegovo notranje ravnovesje in samozavest napajata iz zavesti, da s služenjem nečemu *osmišlja* svoje življenje (Weber, 1992: 17-18). Revolucionarni voditelj je torej človek, ki izvaja moč in avtoriteto nad določeno skupino slednikov v smislu revolucionarne ideologije.

Potrebno je omeniti, da Fromm razlikuje pri političnih voditeljih revolucionarje in 'destruktorje' za katere je značilna maligna agresija (Fromm, 1973; Sruck, 1995). Fromm v *Anatomiji ljudske destruktivnosti* (1973a: 11-13, 1973b) pod 'agresijo' šteje vse aktivnosti, ki povzročajo in katere imajo namen povzročati škodo drugi osebi, živali ali neživemu predmetu. Najosnovnejša razlika med vsemi vrstami vzgibov, ki so zbrani pod kategorijo agresije, je razlika med benigno agresijo³³, ki je biološko adaptivna in ki služi življenju ter maligno agresijo³⁴, ki pa je biološko neadaptivna (Fromm, 1973: 13).

³² Vsaka revolucija, vsak upor v novem veku ponazarja paradoks 'umora očeta, ki živi (ponovno vstane) dalje v sinovih-morilcih'. Freudova hipoteza morda ni fizično dejstvo, je pa duševno dejstvo, meni Moscovici (Moscovici, 1984: 390 v Ule, 1992: 341). Več o tej teoriji bo govora v nadaljevanju.

³³ Defenzivna (benigna) agresivnost je 'vgrajena' v živalske in človeške možgane in služi funkciji varovanja pred ogrožanjem življenjskih interesov. Biološko adaptivna agresija je odgovor na ogroženost vitalnih interesov; je filogenetsko programirana; skupna je živalim in ljudem; ni spontana in samorastoča, ampak je reaktivna in defenzivna. Teži k izogibanju ogroženosti in sicer bodisi z destruiranjem ali pa z umikom izvora ogroženosti. Njen cilj ni destrukcija kot taka, ampak služi doseganju določenega cilja. Oblika benigne agresije je defenzivna agresija, ki jo vodijo geni in ki je prava revolucionarna agresija (Fromm, 1973: 11-41).

³⁴ Biološko neadaptivna, maligna agresija, tj. destruktivnost in okrutnost, pa ni branjenje od ogroženosti. Ona ni filogenetsko programirana in je značilna le za človeka. Je biološko škodljiva ker je družbeno

Eden od najvažnejših izvorov agresije je užalitev *narcisoidnosti* (Fromm, 1973b: 26). Pojem narcisoidnosti je formuliral Freud v terminih svoje teorije libida. Na neki drugi ravni se pojem narcisoidnosti lahko razume v celoti le, če je narcisoidnost osvobojena omejujočega okvira sklicevanja na teorijo libida. V tem primeru se lahko (Fromm, 1973b: 26) narcisoidnost opiše kot stanje izkustva, v katerem se edino oseba sama, *njeno* telo, *njene* potrebe, *njeni* občutki, *njene* misli, *njena* lastnina, vse in vsak, ki *njej* pripada, doživljajo kot popolnoma resnični, medtem ko je vsak in vse, kar ni del osebe ali ni predmet njenih potreb nezanimiv in popolnoma neresničen, opažen samo z intelektualnim prepoznavanjem, a je *efektivno* brez teže in barve. Narcisoidna oseba poseduje dvojni standard percepiranja. Edino ona sama in to, kar *njej* pripada, imajo vrednost, medtem ko je ostanek sveta bolj ali manj brezznačajan ali brezbarven. Glede na svoj dvojni standard kaže resne pomanjkljivosti v presojanju; manjka ji sposobnost objektivnosti (Fromm, 1973b: 26-27). Vendar pa Fromm (1973b: 27) opozarja, da je potrebno ločevati med narcisoidnostjo, ki je manifestirana v občutku grandioznosti (in o kateri je tu govora) in drugo obliko narcisoidnosti, ki je negativna narcisoidnost, v kateri je oseba stalno in zaskrbljeno okupirana s svojim zdravjem do točke hipohondrije. Vendar pa sta ti dve manifestaciji narcisoidnosti pogosto zamešani (Fromm, 1973: 27). Narcisoidna oseba doseže občutek varnosti v popolnoma subjektivnem prepričanju o svoji popolnosti, svoji nadmoči do drugih, o svojih izvrstnih kvalitetah, ne pa v odnosu z drugimi ljudmi ali s kakšnim delom ali dosežkom. Potrebno ji je vztrajati v svoji narcisoidni predstavi, ker so na *njej* zasnovani *njeni* občutki popolnosti in identitete. Takšna oseba se hrani z pohvalami drugih. Tako lahko da polno svobodo svoji narcisoidnosti, ki je v tem primeru družbeno odobrena in potrjena. Problem narcisoidnosti je mnogo bolj zapleten in kompliciran, kar bi zahtevalo mnogo daljšo razpravo, kot je tu mogoče. V sodobni družbi zahodnega sveta obstaja medsebojna povezava med narcisoidnostjo slave in potrebo za publiko. Publika želi biti v dotiku s pomembnimi ljudmi, ker je življenje povprečne osebe prazno in dolgočasno (Fromm,

disruptivna. Njene glavne manifestacije – ubijanje in okrutnost – povzročajo užitek same na sebi in nimajo nobenega drugega namena. Čeprav maligna agresija ni instinkt, je človeški potencial, ki je ukoreninjen v samih pogojih človeškega obstoja. Destruiranje zaradi destrukcije je značilno samo za človeka, ki edini od živih bitij najde zadovoljstvo v destruiranju življenja brez kakršnegakoli drugega razloga. Samo človek je destruktiven izven cilja obrambe ali doseganja tega, kar mu je potrebno. Fromm deli maligno destruktivnost na destruktivnost in sadizem. Maligna agresija ne služi fiziološkemu obstanku človeka, ampak ima posameznik pri ubijanju in mučenju občutek zadovoljstva (glej Fromm, 1973: 12-13).

1973: 27-28). Visoka stopnja narcisoidnosti je zelo pogosta med političnimi vodji; narcisoidnost se lahko smatra kot poklicna bolezen – posebej med tistimi, ki svojo moč dolgujejo vplivanju na množični avditorij. Če je voditelj prepričan v svoje izredne talente in v svojo misijo, mu bo lažje pridobiti široki avditorij. Vendar pa narcisoidni vodja ne uporablja svoje narcisoidne karizme le kot sredstvo političnega uspeha; uspeh in aplavz sta mu potrebna zaradi lastnega mentalnega ravnotežja. V osnovi je ideja njegove veličine in nepogrešljivosti zasnovana na njegovi narcisoidni grandioznosti, ne pa na resničnih dosežkih njega kot človeškega bitja. (Vendar to ne pomeni, da je to samo blefiranje; to je pogosto resnica, vendar ne vedno. Woodrow Wilson, Franklin D. Roosevelt in Winston Churchill so bili na primer zelo narcisoidne osebe, pa so vendarle dosegli pomembne politične uspehe. Ampak ti uspehi niso bili takšni, da bi opravičili njihov občutek prepričanosti vase. S Hitlerjem in Stalinom je bilo drugače. Hitler je raje umrl, kot pa da bi se soočil s porazom. Stalin je kazal znake psihične krize v prvih tednih po nemškem napadu 1941. leta in je trpel zaradi paranoidnih tendenc v zadnjih letih svojega življenja, po tem ko si je nakopal toliko sovražnikov da je lahko občutil da ni več ljubljeni oče svojih podložnikov.) Ekstremno narcisoidne osebe so pogosto prisiljene v to, da postanejo slavne, ker lahko v nasprotnem primeru postanejo deprimirane in umobolne. Vendar pa zahteva vpliv na druge do te mere, da njihov aplavz legalizira te narcisoidne sanje, mnogo talentov in ugodne priložnosti. Tudi če te osebe uspejo, so prisiljene iskati nadaljnje uspehe, ker zanje neuspeh predstavlja nevarnost zloma. Javni uspeh je njihova samoterapija proti depresiji in norosti. Ko se borijo za svoje cilje, se v bistvu borijo za svoje zdravje (Fromm, 1973: 28).

O osebnosti in eksistenci revolucionarnega tipa voditelja je mnogo razmišljal humanistični psihoanalitik Erich Fromm in sicer največ v svojem, že omenjenem delu *Anatomija ljudske destruktivnosti, 2.del (1973)*. Predvsem je enačil revolucionarno demokratsko in socialnokarakterno strukturo, ki pa je nasprotje avtoritarnega družbenega karakterja. V nadaljevanju je povzetih nekaj premislekov in opredelitev osebnostne problematike revolucionarja. Gre za interdisciplinarno – psihološko, sociološko in politološko – moralnopolitično tehtanje človeka v revolucionarnem dogajanju (Fromm, 1973; glej tudi Sruck, 1995: 286-287). Fromm je prepričan, da ni mogoče imeti za revolucionaren značaj niti osebnosti, ki jo lahko opredelimo kot trpnoavtoritarno niti tiste, ki je dejavnoavtoritarna. Kakršenkoli že avtoritavec po Frommu ni revolucionar; antidemokrat je (vsaj potencialni) protirevolucionar. Dalje Fromm ugotavlja, da družbeni značaj osebe, ki se je udeleževala ali pa se udeležuje

kake *revolucije*, ni nujno revolucionaren. Teoretično gledano je to bistvena razlika med ravnanjem in značajem v freudovskem dinamičnem pomenu, o katerem smo že govorili. Mussolini je bil, preden je postal fašistični *duce*, aktivist in visok funkcionar socialistične stranke. Stalin, ubijalec in mučitelj nešteti ljudi, je sodil v najožji krog najvišjih voditeljev revolucije, ugotavlja Fromm. Vendar pa uporništvu ni značilnost revolucionarne družbenoznačajske strukture; manjka mu namreč komponenta ustvarjalnosti³⁵. Nekreativna, razdiralna (destruktivna) osebnost ne more biti revolucionar, graditelj nove, bolj humane družbe. In prav tu trčimo ob osnovno razliko med avtoritarcem in revolucionarjem. Lahko rečemo, da je prvi po Frommu destruktorec, drugi pa kreator (glej Fromm, 1973/2: 98-99, 160-161). Prav tako v demokratsko oz. revolucionarno družbenoznačajsko strukturo ne sodi fanatizem, ki ga Fromm globinsko-psihološko opredeljuje kot narcisizem. Fanatik je oseba, ki izbere določen cilj oziroma objekt, ki ga malikuje, da bi se s tem obranila nevroze ali psihoze, ki jo ogrožata. Popolna nepovezanost z realnostjo, nezainteresiranost za soljudi, družbo in naravo, sta povezani s strastnim oboževanjem idola. V nasprotju s to pozicijo revolucija ruši politične, ekonomske, verske in druge malike; v revolucionarnem značaju in zavesti ni prostora za kakršnokoli malikovstvo. Revolucionarnost, če to zares je, pomeni popolno vključenost v svet in družbo, v skupnost soljudi. Bistvene značilnosti revolucionarnega karakterja so osamosvajanje, neodvisnost in svoboda. Človek se odloči za revolucionarni ali za protirevolucionarni aganžma, za demokratično in humano bivanjsko ter nazorsko usmeritev ali pa za avtoritarno politokratsko pozicijo ipd. Odgovornost – tudi revolucionarjeva – je po Frommu nekaj izrazito osebnega, individualnega, povezanega z vestjo, npravstveno samoozaveščenostjo posameznika. Sive vrste anonimnih, submisivnih, neodgovornih avtoritarcev brez lastne volje, čustev in misli so vrste protirevolucije (Fromm v Sruk, 1995: 286-287). Revolucionarni značaj se istoveti s človeštvom in tako presega ozke meje lastne družbe, lastnega razreda, gibanja, nazorske pozicije. Svojo lastno in vsako drugo stališče ter držo je sposoben kritizirati, oceniti s stališča uma in človečnosti. Revolucionar je kritičen do dogajanj v ožjem in širšem družbenem okolju. Ne omejuje se le na lastno grupacijo in lastno nacionalno kulturo; je mednarodno zainteresiran, pripravljen in sposoben za interkulturni dialog, za enakopravno komuniciranje z nosilci drugih nazorov. V svojem

³⁵ Nekateri raziskovalci so se ukvarjali z vprašanjem, ali se ustvarjalne osebe tudi glede na druge osebnostne značilnosti razlikujejo od drugih. Med pomembne osebnostne značilnosti kreativnih oseb naj bi sodile npr. nekonformizem, kritičnost in nezadovoljnost z doseženim ter znanim (Pečjak, 1975 v Musek, 1982: 429).

osnovnem razpoloženju je revolucionar skeptičen, antidogmatičen; če mu narekujeta razum in vest, mora najti v sebi pogum in moč za nasprotovanje večinskemu mnenju. Revolucionarna osebnost nikoli ne obožuje moči, gospostva, oblastništva. Nasilno, avtoritarno in totalitarno oblastništvo malikuje protirevolucionar; zanj je nasilje *dobro* in *resnično* (zdi se mu nujno potrebno, neogibno). Revolucionarni značaj je tudi sposoben za neposlušnost. Vsak akt *neposlušnosti*, ki ni navadno, jalovo uporništvo, je dejanje *poslušnosti* nekemu drugemu načelu, višji vrednoti, globljemu spoznanju. Fromm (1973b) je prepričan, da je človeku v moderni dobi težje domisliti svojo posebno, izvorno pozicijo, in biti v tem zahtevnem pomenu neposlušen, sam svoj. Manipuliranje z ljudmi je vse bolj rafinirano, zraven tega pa tudi vsesplošno. Vse težje je uveljavljati avtentične, humane pobude: vse manj je prostora za dejansko človekovo prostost, svobodo.' (Prim.: Srub, V. *Frommova humanistična vizija*, 1978, str. 225-237). Fromm je verjel v revolucijo humanega upanja, ljubezni in produktivnega življenja. Odklanjal je revolucijo avtoritarnega oblastništva, sovraštva in ubijanja.

4. AVTORITARNA OSEBNOST

Avtoritarna oz. nedemokratska družbenoznačajska struktura je nasprotje demokratične ali revolucionarne družbenoznačajske strukture (glej Fromm: 1973a, 1973b, 1983). S tem je povezana personološka tipologija *avtoritarne osebnosti* (osebnostnega tipa, za katerega je značilen avtoritarni karakter). Raziskava Adorna, Frenkel-Brunswikove, Levinsona, Sanforda, ki je bila leta 1950 objavljena v eni največkrat citiranih knjig iz socialne psihologije z naslovom *Avtoritarna osebnost*³⁶, je ena prvih večjih raziskav o povezanosti med predsodki in osebnostno strukturo. Ko so raziskovalci začeli z delom, so ugotovili, da je antisemitizem samo del sindroma predsodkov, ki je povezan predvsem z etnocentrizmom (poveličevanje lastnega naroda in negativen odnos do drugih narodov in manjšin) in konservativizmom. Predpostavili

³⁶ Vendar pa, kot pravi Ule (1992: 142) moramo upoštevati, da so kljub nedvomni privlačnosti dognanj Adornove študije ter še vedno uporabnem testiranju avtoritarnosti, kasnejše analize pokazale, da so domneve o taki generalizaciji predsodkov pretirane. Torej naše testiranje hipotez nadaljujemo ob predpostavki, da je Adorno s sodelavci prišel do dejansko pravih trditev in se o njihovi verodostojnosti več ne bomo spraševali.

so, da se ti trije predsodki povezujejo v skupen sindrom, ki so ga imenovali antidemokratska orientacija (Adorno, 1950). Adorno in sodelavci so domnevali, da je sindrom antidemokratske orientacije vezan na posebno strukturo osebnosti, ki so jo imenovali avtoritarna osebnost. Pojem avtoritarnost so izbrali zato, ker predvsem osebe s tako strukturo osebnosti nekritično sledijo voditeljem oziroma večini. Avtoritarne osebnosti se držijo konvencionalnih vrednot in načinov življenja, ki jih pogosto uveljavljajo prav politični voditelji, obenem pa zavračajo nekonvencionalnost oziroma drugačnost. Avtorji so prišli do zaključka, da lahko upravičeno govorimo o antidemokratski orientaciji kot sistemu stališč oziroma predsodkov. Za preučitev upravičenosti hipotez o avtoritarni strukturi osebnosti je Adorno s sodelavci konstruiral F-lestvico³⁷, ki določa tipične značilnosti avtoritarne strukture osebnosti. Te značilnosti so: konvencionalizem (nekritično sledenje avtoritetam, togo držanje konvencionalne morale, odpor do nekonvencionalnega obnašanja), avtoritarna submisivnost (nekritičen odnos do idealiziranih avtoritet), agresivnost, antiintraceptivnost (zavračanje vsega subjektivnega in imaginativnega), spoštovanje oblasti (identifikacija s tistimi, ki imajo moč), destruktivnost in cinizem (podcenjevanje humanizma in humanih vrednot), pogosta uporaba mehanizma projekcije (predvsem projiciranje lastnih nezavednih impulzov navzven), rigidnost mišljenja in nagnjenost k praznoverju, močan interes za 'seksualne deviacije' (in obenem nagnjenost k moraliziranju) in projiciranje svojega *ida*³⁸ v družbeno okolje (glej Adorno, 1950; Rot, 1972 v Ule, 1992: 141-142; Sruk, 1995: 25-26). Pri kasnejši analizi štirih voditeljev bomo videli ali so voditelji avtoritarne osebnosti in predvsem, ali so vsi voditelji avtoritarne osebnosti.

Tako individualni kot socialni karakter avtoritarne osebnosti je sadomazohističen, se pravi, da vsebuje tako momente sadizma kot mazohizma. Oseba, pri kateri prevladuje avtoritarni karakter, občuduje iracionalno avtoriteto, malikuje njene družbene protagoniste. Po eni strani se je pripravljena podrežati in celo poniževati pred avtoritarnimi idoli, po drugi strani pa se hoče tudi sama uveljaviti kot avtoriteta. V različnih politokratskih, birokratskih, militarističnih idr. hierarhijah je to lahko izvedljivo: navzgor absolutna poslušnost in ubogljivost, navzdol avtoritarni diktat. Miselnostno, nazorsko in ideološko teži k črno-belemu, dogmatičnemu, apriorističnemu in rigidnemu pojmovanju družbene realnosti. Svoje socialno okolje šablonsko deli na

³⁷ O njej smo v našem delu že govorili. Ta lestvica je še danes najpogosteje uporabljen metodološki pripomoček za ugotavljanje avtoritarnosti (Sruk, 1995: 25-26).

³⁸ *Id* je po Freudu primitivna nagonška prvina, tisto, kar je *pravo nezavedno* (glej Freud, 1995).

privržence in sovražnike. Trmasto se oklepa ideoloških parol, konvencionalnih miselnih shem in vrednot. Težko prenaša množstvo, razlike in drugačnost; v bes in paniko jo spravljajo spremembe, nejasnosti, večpomenskost. Avtoritarni karakter oziroma avtoritarna osebnost je zmeraj bolj ali manj prepričana, da vse dogajanje, zlasti pa človeško in družbeno življenje, determinirajo in obvladujejo sile, na katere posamezniki ne morejo vplivati. To je za avtoritarni karakter domena iracionalnih, nadosebnih mehanizmov; človek naj bi se prostovoljno podrejal tem mehanizmom in silam. Tudi svoboda je samo v tej podrejenosti (Adorno, 1950, Sruck, 1995: 25-26). Fromm (1983: 130) pravi, da mehanizmi bega pred svobodo izhajajo iz občutka nesigurnosti razdvojenega posameznika. Pot, ki se pred njim odpira, je odstopanje od svobode in poskus, da se osamljenost obvlada z odstranitvijo prepada, ki je izginil med posameznikovim jazom in okoljem³⁹ (Fromm, 1983: 130). Prvi mehanizem bega pred svobodo je človekova težnja, da odstopi od neodvisnosti svojega *jaza* in da ga združi z nekom ali nečim izven sebe, ki naj bi dobilo moč, ki mu primanjkuje. Z drugimi besedami, da najde nove, 'sekundarne sponse' kot zamenjavo za primarne, ki so izgubljene. Jasnejše oblike tega mehanizma lahko najdemo v stremljenju za podreditvijo in gospodarjenjem oziroma drugače povedano, v takšnih mazohističnih⁴⁰ in sadističnih stremljenjih, kakršna se javljajo v normalnih in nevrotičnih osebah (Fromm, 1983: 131). Fromm izhaja iz ideje, da sta oba problema, psihologija vodenja in psihologija vodenih, trdno povezana eden z drugim. Če jih privlačijo iste ideje, meni, mora biti njihova karakterna struktura v bistvenih točkah podobna. Razen posebnega daru mišljenja in ravnanja, običajno voditeljeva karakterna struktura bolj ekstremno in jasno kaže strukturo osebnosti tistih, katerih se njegove doktrine obračajo (Fromm, 1983: 72). V isti vrsti karakterja redno najdemo, poleg mazohističnih teženj, njihovo pravo nasprotje – namreč sadistične težnje (Fromm, 1983: 133). Pomembna pri tem je tudi odvisnost sadista od predmeta sadizma. Sadistu je, je prepričan Fromm, nujno potreben predmet, nad katerim gospodari, saj je bistvo njegovega občutja lastne moči v tem, da nad nekom gospodari (Fromm, 1983: 134, 1973a, 1973b). Različne oblike mazohističnih stremljenj imajo en sam cilj, osvoboditi se posameznikovega jaza, izgubiti se, z drugimi besedami otresti se bremena svobode (Fromm, 1983: 139). Vse različne oblike sadizma, ki jih lahko opazimo, pa se vračajo k enemu osnovnemu impulzu, namreč impulzu, da se pridobi popolna oblast nad drugo osebo, da se iz nje napravi nemočen predmet naše

³⁹ Več o tem zakaj pride do tega glej Fromm (1983).

⁴⁰ Freud je trdil, da je mazohizem v bistvu proizvod t. i. 'nagona smrti' (glej Fromm, 1983)

volje, da se postane njen absolutni gospodar. Zadovoljstvo, ki izhaja iz popolnega gospodarjenja nad drugo osebo je samo bistvo sadističnega nagona (Fromm, 1983: 143). Na prvi pogled sta si ti dve težnji nasprotni. Vendar pa sta v psihološkem pogledu obe težnji rezultat iste potrebe, ki izvira iz človekove nesposobnosti, da prenese ločenost in nemočnost svojega jaza. V primeru sadizma se sadist povečuje s tem, ko drugo bitje pretvarja v del sebe in na ta način pridobiva moč, ki mu primanjkuje kot neodvisnemu jazu (Fromm, 1983: 144). Fromm predlaga sadomazohizmu naziv simbioza. Aktivna in pasivna stran simbiotičnega kompleksa se neprestano menjata. Želja po moči je najpomembnejši izraz sadizma. Fromm ugotavlja, da v psihološkem smislu pohlep po moči ne izvira iz moči, ampak iz šibkosti. Je odraz nesposobnosti posameznikovega jaza, da ostane sam in da živi. Je grozljiv poskus, da se pridobi sekundarna moč, zato ker resnične moči ni. Sadistične in mazohistične poteze lahko najdemo seveda pri vsakemu posamezniku. O sadomazohističnem karakterju⁴¹ pa lahko govorimo samo takrat, kadar posameznika te poteze popolnoma prežemajo. Sadomazohistične osebe pa niso nujno nevrotične. Zato ker je termin 'sadamazohistični' povezan z idejami o perverziji in nevrozi, pa raje o njem govori kot o 'avtoritarnem karakterju', še posebno kadar gre za normalno in ne nevrotično osebo (Fromm, 1983: 144-148). To terminologijo opravičuje dejstvo, da se sadomazohistična oseba vedno odlikuje s svojim odnosom do avtoritete. Obožuje avtoriteto in teži k temu, da se ji podredi, po drugi strani pa istočasno želi biti tudi sama avtoriteta in da se ji drugi podrejajo. Ta termin pa je izbran še iz enega razloga. Fašistični sistem imenuje sebe avtoritarni zaradi glavne vloge avtoritete v njegovi družbeni in politični strukturi. Tako s terminom 'avtoritarni karakter' poudarjamo, da tak karakter predstavlja strukturo osebnosti, ki je človeška osnova fašizma (Fromm, 1983: 149). Najvažnejša značilnost avtoritarnega karakterja je odnos do moči. Sama pojava nemočne osebe budi v njem željo, da nad njo zagospodari, da jo poniža (Fromm, 1983: 152). Naslednja pomembna značilnost avtoritarnega karakterja pa zavede mnoge raziskovalce (Fromm, 1983: 153) in sicer težnja, da se upre avtoriteti. Na prvi pogled deluje, kot da gre za osebe, ki nasprotujejo avtoriteti in ki so skrajno neodvisne. Vendar je to daleč od resnice. Boj avtoritarnega karakterja proti avtoriteti je lažen. Človek se poskuša z njim potrditi in obvladati lastno občutje nemoči,

⁴¹ Termin 'karakter' se tu uporablja v dinamičnem smislu, v katerem je Freud govoril o karakterju. V tem smislu se ta termin ne nanaša na skupek obrazcev obnašanja, ki so značilni za eno osebo, ampak na glavne nagone, ki motivirajo obnašanje. Ker je Freud predpostavil, da so osnovne sile, ki motivirajo obnašanje neke osebe seksualne, je prišel do pojmov, kot so 'oralni', 'analni' ali 'genitalni' karakter (v Fromm, 1983: 148).

čeprav ostaja želja po podrejanju zavestno ali nezavedno prisotna. Avtoritarni karakter ni nikoli revolucionaren. Mnogi posamezniki in politična gibanja zavajajo površnega opazovalca s svojim domnevno nepojasnenim prehodom iz 'radikalizma' na skrajni avtoritarizem. V psihološkem smislu so ti ljudje tipični uporniki (Fromm, 1983: 153). Še ena skupna značilnost vsem avtoritarnem mišljenju obstaja, in sicer prepričanje, da usmerjajo življenje sile, ki se nahajajo izven človekovega osebnega jaza, njegovih interesov, njegovih želja. Edina možna sreča leži v podrejanju tem silam (Fromm, 1983: 154). Za analni ('grabežljivi') sadomazohistični karakter sta značilna *pretirana redoljubnost (urejenost)* in *pedantnost* (Fromm, 1973: 120). Šolski primer takega karakterja je Heinrich Himmler (Fromm, 1973: 120). Fromm na višjo stopnjo od analnega sadomazohističnega karakterja postavlja nekrofilni karakter, za katerega naj bi bila značilna čista destruktivnost, in ga povezuje z nekaterimi političnimi voditelji. Kot klinični primer nekrofilije uvršča Adolfa Hitlerja.

Avtoritarec ima močno razvito občutje dolžnosti; rad se istoveti z *orodjem*, s *sredstvom* za uveljavljanje nadindividualnega smotra, svetlega cilja (*nacist* je ustvarjal tisočletni rajh, *komunist* carstvo svobode – brezrazredno družbo)...Človek – posameznik nikoli ni pomemben: avtoritarna gibanja in organizacije prezirajo individualnost; o človeku in humanosti spregovore njihove ideologije kvečjemu demagoško. Poglavitne socialne in bivanjske značilnosti avtoritarne osebnosti so poudarjeni etnocentrizem; nestrpnost ali sovraštvo do manjšin, tujcev in vsakršnih 'drugačnih' ljudi; gospodarski, politični in kulturni konservativizem in konvencionalizem; podrejanje *kultu osebnosti* voditelja; nagnjenje k nasilju, teroriziranju, 'trdi roki'; seksualni purizem, hkrati pa projiciranje lastnih nagibov na pripadnike drugih skupin; vsi mogoči predsodki in stereotipi v mišljenju ter ravnanju; cinizem in fanatizem (glej Sruk, 1995: 25-26; Adorno 1950; Fromm 1973a, 1973b).

Vzrok ambivalentnega odnosa avtoritarnega karakterja do avtoritete po Adornu leži v avtoritarni vzgoji v otroštvu. Avtoritarizem se obnavlja skozi primarno socializacijo: avtoritarni starši vzgajajo avtoritarne naslednike. Osnovna poteza avtoritarne vzgoje je stroga disciplina, kjer se neposlušnost kaznuje z odtegovanjem ljubezni. Tako vzgojen otrok se boji svojih staršev, obenem pa je odvisen od njih. Na zavestni ravni jih nemara spoštuje, toda nezavedno jih sovraži. Ta čustva kasneje prenese na odnos do drugih avtoritet in simbolov moči ter na odnos do svojih referenčnih skupin. Etnični predsodki so po Adornu potisnjeno sovraštvo, ki bi lahko ogrozilo lastno skupino, če se ne bi preneslo na pripadnike drugih skupin. To je strah, ki

ga otrok ni mogel izraziti, a ga je kasneje kot odrasel 'prenesel' na 'manjvredne skupine' in posameznike (Gerard, 1984 v Ule, 1992: 142).

4a. SADOMAZOHISTIČNA KARAKTERNA STRUKTURA IN ANALNI KARAKTER

Ljudje se razlikujejo glede na strasti ('v karakterju ukoreninjene' ali 'človeške strasti'), katerih funkcija je zadovoljevanje *eksistencialnih potreb*, ki morajo biti zadovoljene, da bi človek lahko normalno funkcioniral. Na primer: človek je lahko voden z ljubeznijo ali strastjo po uničevanju; v obeh primerih zadovoljuje eno od svojih eksistencialnih potreb. Ali je človekova dominantna strast ljubezen ali destruktivnost, je v veliki meri odvisno od družbenih priložnosti. Te priložnosti delujejo povezano s človekovo biološko determinirano eksistencialno situacijo in potrebami, ki iz nje izvirajo (Fromm, 1973a: 22-23).⁴² Fromm želi pokazati, da so človekove neinstinktivne, v karakterju vsidrane strasti, rezultat njegove biološke konstitucije (Fromm, 1973a: 23). Ta teorijska osnova odpira možnost podrobne diskusije o različnih oblikah v karakterju vsidrane, maligne agresije, predvsem *sadizma* – strasti po neomejeni moči nad drugim bitjem – in *nekrofilije* – strasti za uničevanjem življenja in privlačnosti vsega, kar je mrtvo, kar razpada in kar je popolnoma mehanično. Razumevanje teh karakternih struktur bo olajšano z analiziranjem karakterjev dveh dobro znanih sadistov in destruktivnih osebnosti iz preteklosti: Stalina in Hitlerja (Fromm, 1973a: 23).

Freud (v Fromm, 1973a: 25) je v svojem začetnem obdobju človeške strasti⁴³ prikazoval kot rezultate instinktov. Povečal je pojem seksualnosti (libido) do te mere, da je vsem človeškim strastem (razen samoohranitvi) prisodil, da izhajajo iz enega instinkta. Ljubezen, sovraštvo, pohlep, stiskaštvo, ambicija, ljubosumnost, okrutnost, nežnost, so bili strpani skupaj v to shemo in so se teoretsko smatrali kot sublimacije ali reakcijske formacije proti raznim manifestacijam narcisoidnega, oralnega, analnega in genitalnega libida. Kasneje je Freud dognal, da z življenjem ne upravljata dva egoistična nagona, nagon po hrani in nagon po seksu, ampak dve strasti – po ljubezni in

⁴² Ne pa z neskončno spreminjajočo, nediferencirano psiho, kakor to predpostavlja *environmentalistična teorija* (Fromm, 1973a: 22-23).

⁴³ Ko Fromm (1973a: 26) v tekstu govori o 'strasteh', misli na vse z energijo nabite impulze, ki se razlikujejo od tistih, ki izhajajo iz potrebe po fiziološkem vzdrževanju organizma.

uničevanjem – ki nimata vloge fizičnega obstanka v smislu, v katerem imata to lakota in seksualnost. Imenoval jih je ‘instinkt življenja’ in ‘instinkt smrti’ (Freud v Fromm, 1973a: 25). Frommova študija osvobaja strasti (kot so težnja po ljubezni, po svobodi, nagon po uničevanju, po mučenju, po oblasti) njihove povezave z instinkti. Instinkti so pogosto naravne kategorije, medtem ko so strasti, zasidrane v karakterju sociobiološko-zgodovinske kategorije. Čeprav niso neposredno povezane z fizičnim obstankom, so te strasti močne – pogosto celo močnejše od instinktov. Dajejo osnovo človekovim interesom v življenju, so ves njegov entuziazem, vznemirjenje (Fromm, 1973a: 25). Strasti ne postanejo močne šele kadar so zadovoljene fiziološke potrebe. So v samem bistvu človeške eksistence. Neinstinktivne strasti vznemirjajo človeka, ga vodijo, dajejo življenju smisel (Fromm, 1973a: 26). Človeške strasti niso banalni psihološki kompleksi, za katere lahko iščemo pojasnitve v travmah iz otroštva. Lahko jih pojasnimo samo, če se izognemo redukcionistični psihologiji in če jih vidimo takšne, kakršne v bistvu so: človekov poskus, da dojame smisel življenja, da doživi najvišjo stopnjo intenzivnosti in moči, ki jo lahko (ali verjame da lahko) doseže v določenih pogojih. So njegova religija, njegov ritual, njegov kult in jih mora skrivati (celo pred samim sabo), v kolikor niso sprejete v njegovi skupini (Fromm, 1973a: 26). Fromm je prepričan, da Milgramov eksperiment (glej Milgram, 1990) in podobni dokazujejo, da *ne moremo* ljudi tako lahko pretvoriti v sadiste s tem, da jih postavimo v določeno situacijo. Torej ne obratno. Frommu je najpomembnejše razlikovanje med *obnašanjem* po sadističnih pravilih ter željo biti okruten in *uživati* v okrutnosti do drugih (Fromm, 1973a: 71).

Nič pomembnega se ne more doseči brez sprejemanja frustracije. Najpomembnejši faktor v določanju pojava in intenzitete frustracije je *karakter* osebe. Najprej karakter osebe določa *kaj* osebo frustrira, potem pa še *intenziteto* njene reakcije na frustracijo (Fromm, 1973a: 81). Pomemben problem, ki ga Fromm (1973a: 85) obravnava, je razlika med ‘organskimi nagoni’ (hrana, boj, beg, seksualnost – imenovani tudi ‘instinkti’), katerih vloga je zagotavljanje obstanka posameznika in vrste in ‘neorganskimi nagoni’ (v karakterju ukoreninjenih strasti), ki niso filogenetsko programirani in niso skupni vsem ljudem; želja po ljubezni, svobodi, destruktivnosti, narcisoidnosti, sadizmom in mazohizmom (Fromm, 1973a: 85). To je razlika, za katero predpostavljamo, da vpliva na to, ali bo nekdo postal revolucionar ali destruktor

oziroma ali bo sploh postal vrhovni politični voditelj. Frommova⁴⁴ teza torej je, da destruktivnost in okrutnost nista instinktivna nagona, ampak strasti, ukoreninjene v celotni človekovi eksistenci. Sta eden od načinov, da se najde smisel v življenju. Fromm torej loči dve vrsti nagonov, tiste, ukoreninjene v *instinktu* in tiste, ukoreninjene v *karakterju* (Fromm, 1973a: 85-86).

Pomembna Freudova ugotovitev je, da v človeku obstajajo sile, ki se jih ne zaveda in ki jih ščitijo racionalizacije. Te nazavedne sile so integrirane v sistem, ki mu je Freud dal ime 'karakter'. Tako je Freud prišel do bolj ragrajenega koncepta. Analiziral je 'analni karakter'. Pokazal je, da se neke črte obnašanja, kot so trmoglavost, urejenost in varčnost, pogosto pojavljajo skupaj kot sindrom karakteristik. Kjerkoli se je pojavljal ta sindrom, lahko najdemo tudi posebnosti pri zadrževanju in izločanju fecesa. Tako je Freud povezal sindrom karakteristike obnašanja in način, na katerega se otrok obnaša v sferi prebave (Freud v Fromm, 1973a: 91). V naslednjem koraku je povezal dve seriji oblik obnašanja s teoretsko analizo, zasnovano na zgodnejši predpostavki o evoluciji libida. Ta predpostavka je, da v zgodnji fazi otrokovega razvoja, potem ko so usta nehala biti glavni organ zadovoljstva, postane anus pomembno erogeno področje in večina libidinoznih želja postane osredotočena na proces zadrževanja in izločanja ekskrementov. Freud je pojasnil sindrom karakteristik obnašanja kot sublimacije ali reakcijske formacije proti libidinoznem zadovoljstvu ali frustraciji analnosti. Tako naj bi bile trmoglavost in škrtost sublimacija⁴⁵ najzgodnejšega odbijanja, da se odrečemo zadovoljstva, ki nam ga daje zadrževanje ekskrementov; urejenost pa bi bila reakcijska formulacija proti prvotni želji otroka po izločevanju, kadarkoli želi. Freud je pokazal, da ustvarjajo te tri izvorne lastnosti sindroma, ki so bile do tedaj nepovezane, del strukture ali sistema. To pa zato, ker so ukoreninjene v istem izvoru analnega libida, ki se manifestira v teh lastnostih bodisi direktno bodisi v sublimaciji ali reakcijski formaciji. S tem je Freud pojasnil, zakaj te lastnosti vsebujejo toliko energije in zakaj se tako močno zoperstavljujejo spremembi (Freud v Fromm, 1973a: 91-92).

Eden najpomembnejših dodatkov je bil pojem 'oralno-sadističnega' karakterja (kar Fromm imenuje eksploatorski karakter). Vendar pa, kot poudarja Fromm, obstajajo tudi druga dojetanja formacije karakterja, odvisno od tega, katere aspekte

⁴⁴ Freud, pa tudi Hobbes pravita, da je človekova destruktivnost vrojena, Fromm pa se s tem ne strinja (Fromm, 1973a: 133, 146).

⁴⁵ Sublimacija (nlat. *sublimatio* iz lat. *sublimare* dvigniti): v psihol. preobrazba nižjega v višje, npr. Fizičnih sil v duševno delo; pri Freudu: preobražanje spolnih gonov (libido) v duhovno in kulturno tvornost (Verbinc, 1997: 682).

želimo poudariti: to so avtoritativen (sadmazohistični) karakter, uporniški in revolucionarni karakter, narcisoidni in incestuozni karakter. Freudova teoretična pojasnitev karakterne strukture je bila ideja, da je libido (oralni, analni, genitalni) izvor energije različnih lastnosti karakterja. Fromm je prepričan, da so karakterni sindromi ukoreninjeni in negovani v določenih oblikah odnosa osebe z zunanjim svetom in s samim sabo: še več, v kolikor ima družbena skupina skupno karakterno strukturo ('družbeni karakter'), oblikujejo družbeni karakter (Fromm, 1973a: 92). Karakter determinira obnašanje. Karakterna črna, polna ljubezni ali uničevanja, pa vodi človeka, da se obnaša na določen način in da se človek, ki deluje v skladu s svojim karakterjem, počuti zadovoljenega. Karakterna črta nam pove, kako bi se neka oseba *želela* obnašati. Ampak moramo dodati neko pomembno podrobnost: *ko bi se lahko* (Fromm, 1973a: 93). Freudova osnovna zamisel je razlikovanje med 'principom realnosti', ki temelji na instinktu samoohranitve in 'principom zadovoljstva', ki temelji na seksualnem instinktu. Človek se ne more vedno obnašati tako, kot ga vodijo strasti, ampak mora v določeni meri modificirati svoje strasti, da bi lahko živel. Povprečna oseba poskuša najti kompromis med tem, kar bi njen karakter želel storiti in med tem, kar mora početi, da ne bi doživel škodljivih posledic. Mera, do katere neka oseba sledi ukazom samoohranitve (ego interes), seveda variira (Fromm, 1973a: 93). Do katere mere človek potiska svoje želje strasti ni odvisno samo od faktorjev, ki delujejo v njem, ampak tudi od situacije; če se situacija spremeni, potisnjene želje postanejo zavedne in se začnejo izražati. To drži na primer za sado-mazohistični karakter, ki je do določenih ljudi podložen, drugim pa sadistično vlada. Tudi samointeres vpliva v različni meri na motivacijsko moč karakternih črt. Karakter je glavna motivacija človeškega obnašanja, vendar je omejena in modificirana z zahtevami lastnega interesa pod različnimi pogoji (Fromm, 1973a: 94).

Bistvo sadizma je v strasti za neomejeno nadčloveško oblastjo nad ljudmi in stvarmi (Fromm, 1973a: 166). Človek je, v nasprotju z vsemi sesalci, edini primat, ki občuti intenzivno zadovoljstvo pri ubijanju in mučenju. Takšna destruktivnost ni niti prirojena niti ni del 'človeške narave' in ni skupna vsem ljudem (Fromm, 1973a: 180). Posamezniki ali skupine imajo lahko karakterno strukturo, ki jih vodi k nestrpnem čakanju – ali ustvarjanju – situacij, ki dopuščajo izražanje destruktivnosti (Fromm, 1973b: 12).

Sedaj pa preidimo k bistvu Frommove teorije o agresiji. Človekovo naravo Fromm (1973b: 50) definira v terminih temeljnih *kontradikcij*, ki karakterizirajo

človeško eksistenco in imajo svoj koren v biološki dihotimiji manjkajočih instinktov in samozavedanja. Človekov eksistencialni boj proizvaja določene psihične potrebe, ki so skupne vsem ljudem. Te psihične potrebe Fromm imenuje eksistencialne, ker so vkoreninjene v samih pogojih človekove eksistence. Imajo jih vsi ljudje in njihovo izpolnjevanje je nujno, da bi človek ostal zdrav. Vendar pa se vsaka od teh potreb lahko zadovolji na različne načine, ki se manifestirajo v strasteh, kot so ljubezen, nežnost, težnja po pravici, neodvisnost, resnica, sovraštvo, sadizem, mazohizem, destruktivnost, narcisoidnost. Fromm jih imenuje strasti, ukoreninjene v karakterju – ali enostavno človeške strasti – ker so integrirane v človekov *karakter*. 'Karakter je relativno stalen sistem vseh neinstinktivnih teženj, s pomočjo katerih je človek v odnosu z človeškim in naravnim svetom'. Karakter lahko razumemo kot človeški nadomestek za manjkajoče živalske instinkte; je človekova *druga narava*. Ljudje imajo različne vrste strasti, ki dominirajo njihovim posameznim karakterjem. Razlika v karakterju v veliki meri izhaja iz razlike v družbenih stanjih, čeprav gensko dane dispozicije tudi vplivajo na formiranje karakterja (Fromm, 1973b: 50). Človek se torej srečuje s eksistencialnimi potrebami, ker pa ima različne strasti, ukoreninjene v karakterju, imajo različni ljudje tudi različne odgovore na te eksistencialne potrebe (Fromm, 1973b: 51). Človek ima veliko potrebo za kohezivnim okvirom orientacije, zato je tako močno sugestiven. Šele sekundarnega pomena je sugestivni vpliv vodij. Tudi v tem leži razlog, zaradi katerega iracionalni miselni sistemi s takšno lahkoto privlačijo ljudi. Prav tako potrebuje človek, ki mu manjka instinktivna determinacija, predmet totalnega oboževanja. Predmeti človekove predanosti so različni. Lahko je predan razvoju življenja ali pa njegovemu uničenju (destruction). Sama potreba za predanostjo je primarna, eksistencialna potreba, ki zahteva zadovoljevanje ne glede na to, *kako* se zadovoljuje (Fromm, 1973b: 54-55). Človek je razvil nadomestek za instinkte, ki mu manjkajo. Ta nadomestek ima *funkcijo* instinktov: usposablja človeka, da deluje *kot da* je motiviran z instinkti. Ta nadomestek je človeški *karakter*. Karakter je specifična struktura, v kateri je človeška energija organizirana v sledenju ciljem; obnašanje motivira v skladu s svojimi dominantnimi cilji. Tako je na primer eksploatacijsko-sadistični karakter voden s strastjo po eksploataciji; sadistični karakter s strastjo vladanja,... (Fromm, 1973b: 74).

Destruktivne in sadistične strasti so v osebi običajno organizirane v karakterni sistem. V sadistični osebi je sadistični nagon dominanten del karakterne strukture človeka in ga motivira, da se obnaša sadistično. V osebi s sadističnim karakterjem je sadistični vzgib neprestano aktiven in čaka samo na ugodno situacijo in primerno

racionalizacijo (Fromm, 1973b: 76). Strasti, ukoreninjene v karakterju se ne pojavljajo kot enostavne enote, ampak kot *sindromi*. Ljubezen, solidarnost, pravica, um so medsebojno povezani; vsi so manifestacije iste orientacije, ki jo Fromm imenuje 'sindrom napredovanja življenja'. Po drugi strani pa gredo sadomazohizem, destruktivnost, pohlep, narcisoidnost, incestualnost prav tako skupaj in so ukoreninjene v isti osnovni orientaciji, v 'sindromu uničevanja življenja' (Fromm, 1973b: 76). Glavni motivi človeka so njegove iracionalne in racionalne strasti: težnja po ljubezni, nežnosti, solidarnosti, svobodi, resnici, kot tudi nagon po vladanju, podrejanju, destruiranju; narcisoidnost, pohlep, zavist, ambicija. Te strasti ga motivirajo in vznemirjajo. Ljudje, ki so motivirani s temi strastmi tvegajo svoja življenja (Fromm, 1973b: 87).

Revolucionarji želijo totalno destrukcijo obstoječe družbene in politične strukture in njeno zamenjavo. Vendar pa je človek, dokler ni motiviran z ljubeznijo do življenja in svobode, le destruktivni upornik. Ti pa sovražijo ne samo svoje sovražnike, ampak tudi samo življenje (Fromm, 1973b: 99).

4b. PATOLOŠKI NARCISIZEM

Gre za šibek jaz, ki regredira v primarne oblike mišljenja in primitivne obrambne mehanizme, s patološko relacijo do objektov, vendar pa vse te slabosti nekako 'kompenzira' z 'velikim Jazom', patološko tvorbo, ki namesto 'normalnega' Jaza opravi integrativno funkcijo. Patološki narcis je – v nasprotju s tradicionalnim gospodarjem, ki 'misli, da ga drugi priznavajo za gospodarja zato, ker je že sam v sebi gospodar' – tako rekoč paradoks reflektiranega gospodarja, ki ve, da mu njegov položaj daje le priznanje drugih, in zato vse podreja svojemu 'nastopu' pred drugimi. Iz tega osnovnega protislovja sledijo druge temeljne poteze patološkega narcisa (Žižek, 1987: 115). Je skoraj popolnoma nezmožen empatije. Vse osebe iz njegovega okolja pripadajo eni izmed naslednjih treh kategorij: idealni drugi (tisti, od katerih pričakuje narcisistično potrditev in ki delujejo v njegovi subjektivni ekonomiji kot podaljšek lastnega 'velikega Jaza'), 'sovražniki' ('zarotniki', ki ogrožajo njegovo narcisistično afirmacijo) ter vsi ostali ('masa', 'lutke', 'naivneži', ki so tu le zato, da jih izkoristimo in nato zavržemo). Tudi ko se patološki narcis naveže na idealnega-drugega, ta vez ni posebno globoka in se zlahka pretrga ali sprevrže v svoje nasprotje: če idealizirani-drugi razočara, če ne izpolni narcisističnega pričakovanja, hitro izgubi svoj idealni status in je ponižan na

raven naivne 'mase' ali celo 'sovražnika'. Vezi se hitro in z lahkoto spreminjajo, današnji Ideal bo jutrišnji 'sovražnik' itn., saj v vsem tem Narcis sploh nima odnosa do drugega kot do subjekta (Žižek, 1987: 115-116). *Strukturna* analiza nam pokaže, da je patološki 'veliki Jaz' kot osrednja integrativna instanca patološkega narcisa rezultat fuzije, stopitve treh elementov: *realnega Jaza* (samoznave subjekta kot posebnega, dejanskega bitja), *idealnega Jaza* (idealizirane podobe, ki jo ima subjekt o sebi) in *idealnega objekta* (idealnega drugega, bližnjika, ki ga patološki narcis doživlja kot podaljšek, kot del lastnega 'velikega Jaza'). S to stopitvijo se zgubi kritična distanca med realnim jazom ter idealnim jazom in objektom, distanca, ki 'normalnega' subjekta žene k nenehnemu izboljšanju, približevanju Idealu: pri patološkem narcisu je realni Jaz že itak neposredno stopljen z idealnim, idealizirani Drugi pa tudi izgubi kritične poteze in nastopi predvsem v obliki vsemočnega 'dobrega Drugega', subjektovega skritega zaščitnika, ki skrbi za njegovo dobrobit in zagotavlja njegovo narcistično zadovoljitev. Kritična instanca nastopi v patološkem narcisu zgolj v 'regredirani' obliki, kot neka grozljiva, slepa, kruta, paranoidna, ogrožajoča nadjazovska sila, 'zla usoda', utelešena v 'sovražniku', v katerega subjekt projicira svojo lastno agresivnost (Žižek, 1987: 118).

S tem pa smo prišli do ključne razsežnosti, ki se skriva v ozadju patološkega narcisa: 'patološki narcis' je v resnici nemočen, zgrožen subjekt, žrtev krutega, neobvladljivega nadjaza, subjekt, ki se ne more znajti, ko je soočen z nedojemljivimi zahtevami okolja in s svojo lastno agresivnostjo. V osnovi imamo tu opraviti s pred-ojdipsko situacijo: na eni strani vsemočna varujoča, skrbeča Mati, model 'idealnega objekta', na drugi strani agresivno, grozljivo, neobvladljivo okolje...in narcisistični 'veliki Jaz' je zgolj reakcijska tvorba, reakcija na to nerazrešeno, nesimbolizirano konfliktno situacijo, je edini način, kako jo lahko subjekt prenese: tako da si izgradi 'imaginarno dopolnilo', 'veliki Jaz', stopljen z vsemočnim idealiziranim materinskim zaščitnikom. Pri *borderline* problem ni v premočni represiji, v potlačitvi nagonskih silnic, kar bi nato sprožilo nevrotične reakcije v obliki simptomov, marveč nasprotno v sami slabosti jaza, v tem, da se pacientov jaz sploh ni izoblikoval do stopnje, na kateri bi lahko opravljal svojo integrativno funkcijo. *Nerazrešenost Ojdira* je temeljni problem *borderline* in patološkega narcizizma: subjektu ni uspelo 'ponotranjiti' očetovskega Zakona, kar je edina pot pretvorbe, natančneje rečeno, ukinitve-prevlade krutega, 'analnega', 'sadističnega' nadjaza v pomirjajočem 'notranjem Zakonu', Idealu-Jaza (Žižek, 1987: 118-119). Kernberg (v: Žižek, 1987: 119) poudarja, da naletimo na *borderline*-motnje in patološki narcizizem skoraj izključno v družinah, kjer je bil 'oče

odsoten' (kar ne pomeni nujno empirične odsotnosti, marveč to, da ni opravil svoje očetovske funkcije, da ni deloval kot utelešenje Zakona); zato je otrokovo življenje obvladovala Mati v dvojni fantazmatski podobi 'dobre', varujoče, skrbeče matere in 'zle' matere, ki otroka zasipa z 'nemogočimi' zahtevami in grozi, da ga bo 'požrla'. Tak otrok zaradi 'odsotnosti očeta' ni zmožen ukiniti-razrešiti nasprotja med zaščitniškim Drugim in ogrožajočim Drugim, ga dialektično 'preseči' skozi notranji Zakon, Ime-Očeta, očetovski Ideal-Jaza, kjer sta v spremenjeni obliki 'sintetizirana' oba izhodiščna momenta: subjekt se z Imenom-Očeta simbolno identificira, Zakon zgubi svojo grozovito nadjazojsko tujost, hkrati pa ohrani 'kritično' razsežnost, nastopi kot instanca, ki lahko tudi 'kaznuje' (notranji 'glas vesti') (Žižek, 1987: 119). Narcisistična 'zaverovanost vase', libidinalna investicija v Jaz zgolj prikriva oziroma nadomešča strahotno sovraštvo subjekta do sebe, do svoje lastne neobvladane agresivnosti in nezanosno tesnobo pred objektom: subjekt investira libidinalno energijo v Jaz, ker ga je neznansko groza objekta, ker ni zmožen normalne objektivne relacije. Za ravnodušnostjo in prezirom do objekta (tj. drugega subjekta) se skriva strah pred stikom z objektom, nezmožnost, prepustiti se objektu: 'veliki Jaz' je zgolj maska svojega nasprotja (Žižek, 1987: 120).

Temeljnega pomena za patološkega narcisa je spodletela integracija simbolnega Zakona, ki ga zastopa Ime-Očeta, očetovski Ideal-Jaza, spodletela simbolna identifikacija z Idealom-Jaza (kar je rezultat 'normalne' razrešitve Ojdipovega kompleksa), nadomestitev očetovskega Ideala-Jaza s pred-ojdipskim, 'samomazohističnim', 'analnim', 'materinskim' nadjazom. Zasluga Christopherja Lascha je, da je (v knjigi *Kultura narcisizma*) prvi opozoril na to nadomestitev Ideala-Jaza z 'analnim' nadjazom kot na temeljno potezo poznokapitalistične 'birokratske' družbe: za navideznim 'zlomom (očetovske) avtoritete', za 'permisivnostjo', značilno za psihični ustroj Narcisa, se skriva vzpon veliko bolj 'iracionalnega' in krutega, pred-ojdipskega, 'arhaičnega' nadjaza. Osnovna Lascheva teza (v: Žižek, 1987: 131), ki jo potrjuje tudi klinična analiza ustroja 'patološkega Narcisa' pa je, da je ta toliko slavljeno 'zlom očetovske avtoritete', očetovskega Ideala-Jaza, zgolj sprednja stran procesa, katerega hrbtina stran je vznik nekega neprimerno bolj 'iracionalnega' in 'krutega' zakona, materinskega nadjaza, ki ne prepoveduje, marveč zapoveduje, nalaga uživanje (v podobi nenehnega hlastanja za 'socialnim uspehom', dominacijo nad drugimi in njihovim izkoriščanjem za potrditev lastnega narcisizma itn.) in ki morebitni 'neuspeh' kaznuje še

bolj kruto kot 'glas vesti' Ideala-Jaza, v obliki neznosne tesnobe, skrajnega mazohističnega samoponiževanja, ki gre tja do izgube identitete subjekta ipd.

Praznina in življenje le za zadovoljevanje sprotnih nagonov ustvarita tesnobo in zato voditelji iščejo nekaj svetega: identifikacija z nečim Svetim (narodom, državo) jih osvobodi večnega postopanja po temi in življenja brez smisla. Ostali patološki narcisi pa ne uspejo najti te velike točke identifikacije. Ostane jim, da se priključijo množici in tam najdejo svoje zadoščenje in stik s Svetim. Osebnost političnega voditelja je v marsičem podobna osebnosti posameznika na ravni množice; posameznika, ki živi življenje brez Smisla in polja Simbolnega. Voditelji to potrebo po stiku s Svetim najdejo, ko živijo za ideale države (stranke, nacije ipd.), ostali pa, ko sledijo svojemu velikemu Vodji.

6. ANALIZA PRIMEROV: HITLER, STALIN, LENIN, GANDHI

V nadaljevanju bomo razdelali obstoječ material vseh štirih mož od otroštva do odraslosti in se osredotočali na njihove osebnostne poteze ter ugotavljali ali so res vsi voditelji avtoritarci ali pa so morda kateri med njimi revolucionarji. Fromm (1973b: 105-108) Stalina navaja kot klinični primer neseksualnega sadizma. Njegovo obnašanje jasno kaže element v njegovem karakterju – željo, da pokaže ljudem, da ima absolutno moč in oblast nad njimi. Bistvo sadizma je strast za posedovanjem absolutne in neomejene oblasti nad živim bitjem. Sadizem se lahko razume tudi kot željo po moči. Samo z eno svojo besedo jih je lahko ubil, mučil, jih ponovno rešil, jih nagradil; imel je moč boga nad življenjem in smrtjo, moč narave, da povzroči napredek in destrukcijo, da povzroči bolečino in da zdravi. Od njega sta bila odvisna življenje in smrt. Stalin je užival v občutku oblasti, katerega ne omejuje nikakršni princip (Fromm, 1973b: 107-108). Hitlerja pa Fromm (1973b: 183-244) uvršča med klinične primere nekrofilije. V njegovem karakterju najde mnoge močne patološke črte: prisotnost polavtistične črte v otroštvu, ekstremno narcisoidnost, neobstoj kontaktov z drugimi, luknje v njegovi percepciji realnosti, intenzivno nekrofilijo. Legitimno se lahko predpostavi prisotnost psihozne, mogoče celo shizofrenične črte. Vendar pa Hitler ni bil 'norec', in tudi ni trpel zaradi psihoze ali paranoje, kot se velikokrat domneva. Ne glede na črto norosti je bil Hitler dovolj zdrav, da je zvesto sledil svojim ciljem in to – vsaj določen čas – uspešno.

Z vsemi napakami v presojanju, ki jih je zagrešil zaradi svoje narcisoidnosti in destruktivnosti, ne moremo negirati dejstva, da je bil izvrsten demagog in politik, ki ni nikoli odkrito kazal psihozne reakcije. Celo v svojih poslednjih dnevih, ko je bil psihično in mentalno zlomljen človek, je vladal s sabo (Fromm, 1973b: 243). Njegova značilnost je bila, da mu je primanjkovalo racionalne volje in realizma. Čeprav je zase govoril, da je njegova največja prednost njegova nepopustljiva volja, pa je Fromm (1973b: 238) prepričan, da je bilo ravno obratno. Še posebej se je njegova šibka volja kazala v njegovem otroštvu in mladosti. Bil je len, nediscipliniran in nezainteresiran za kakršnokoli trdo delo. Te karakteristike pa niso značilne za osebo z močno voljo. Dejstvo je, da so tisto, kar je Hitler imenoval svoja 'volja', bile njegove strasti, ki so ga podžigale in ga nemilo vodile, da teži k njihovem uresničenju. Bil je voden s svojimi impulzi in ni bil sposoben prenesti frustracije (Fromm, 1973b: 238). Mešanje njegove defektne volje z defektnim občutkom za realnost vodi do vprašanja, ali je resnično imel voljo zmagati ali je nezavedno, in navkljub vsem očitnim naporom k nasprotnim, bila njegova pot usmerjena proti katastrofi (Fromm, 1973b: 242). Fromm ugotavlja, da je karakterološka analiza Hitlerja pokazala zavrto, ekstremno narcisoidno, z ljudmi nepovezano, nedisciplinirano, sadomazohistično in nekrofilno osebo. Nedvomno pa te lastnosti ne bi pojasnile njegovega uspeha, če ne bi bil tudi množično nadarjen in imel mnogo talentov. Največji Hitlerjevi talenti so bili sposobnost, da vpliva na ljudi, da jih impresionira in da jih prepriča. To sposobnost je imel že kot otrok (Fromm, 1973b: 225). Zgodovinarjem različne ideje, ki se pojavljajo v *Mein Kampf* (glej Hitler, 1998), zastavljajo vprašanje ali so bile tovrstne ideje plod duševnih motenj oziroma, če ni tako, kje so njihove korenine? V smislu korenin Hitlerjevih antisocialističnih in antisemitskih obsesij oziroma velikih ozemeljskih ambicij so bili le redki resni zgodovinarji Hitlerja pripravljani razglašati za norega. Večina psiholoških špaekulacij temelji na redkih drobcih zelo različnih dokazov ali pa teh sploh ni. (Geary, 1995: 24-25). Seveda to še ne pomeni, da Hitler ni bil obseden z nekaterimi stvarmi niti to ne pomeni, da ni bil nevrotik. Hitler je bil hipohonder in izjemno izbirčen pri hrani, na začetku tridesetih let je postal vegetarijanec. Preobremenjeval se je z osebno čistočo. Še posebej je bil prepričan v svojo pravičnost in usodo, težko je prenašal nasprotovanje, do intelektualcev je čutil zgolj prezir. Včasih je znal biti izjemno energičen, vendar je bil pogosto brezbrizen. Kot pravi samotar si je težko našel prijatelje, vendar je užival v ženski družbi. Po drugi strani je bil izjemno privržen svojim prijateljem, še posebej tistim, ki so bili z njim že samega začetka njegove kariere. Res je, da se je zdelo, kot da

je Hitler včasih maničen, kar se je na primer kazalo v izbruhih besa pred tujimi državnimi voditelji ali v primeru časopisnih karikatur, na katerih histerično govori javnosti. Toda večina vsega tega je zavajala. Hitlerjevi govori so bili pazljivo načrtovani; svojo gestikulacijo je celo vadil pred ogledalom. Razen tega so bili govori na začetku navadno umirjeni in počasni. Navidezna histerija ob koncu je bila torej načrtovana in namerna; nekaj podobnega je mogoče trditi za številne, če ne celo za vse njegove muhe. Res je, da je Hitler proti koncu vojne vse bolj izgubljal stik z resničnostjo, toda če upoštevamo, da je živel v samotnih gozdovih, da je bil vse bolj odvisen od zdravil za številne resnične ali namišljene bolezni in da se je spopadal z nepremostljivimi težavami, je to komajda presenetljivo. Navkljub vsemu v tem ni niti najmanjšega dokaza za klinično blaznost. (Geary, 1995: 25)

Zaradi različnih razlogov (ki pa jih Fromm podrobneje ne razdeluje; na tem mestu lahko rečemo, da je njegova študija nepopolna) karakturna struktura mnogih posameznikov ne vodi k razvoju sadizma niti v okoliščinah, ki to omogočajo. Oblast ne bo mogla lahko zavesti osebe, pri katerih prevladuje karakter, ki pospešuje življenje. Vendar pa ljudje niso sadisti in nesadisti, ampak je pomembna intenziteta sadistične strasti v karakturni strukturi osebe. Sadist (Fromm navaja Stalina) želi postati gospodar življenja, želi občutek vladanja in dušenja življenja. Razlikuje se od destruktorja, ki želi odstraniti osebo, destruirati samo življenje. Sadistični karakter obožuje tiste, ki imajo moč in se jim podreja ter prezira tiste, ki so nemočni in jim želi vladati. Ta potreba po podrejanju je ukoreninjena v mazohizmu. Sadizem in mazohizem sta nedeljivo povezana. Pravilno je govoriti o sadomazohističnem karakterju, ki pa ga nekateri avtorji imenujejo tudi avtoritarni karakter. Sadomazohistični karakter ne moremo popolnoma razumeti brez naslanjanja na Freudov pojem 'analnega karakterja'. Fromm temu pravi 'grabežljivi' karakter. Torej obstaja povezava med sadizmom in 'analno-grabežljivim' karakterjem. Grobi ekvivalent sadomazohističnemu karakterju (bolj v družbenem kot v političnem smislu) je birokratski karakter (glej Fromm, 1973b). Vprašanje, ki se zastavlja je, kakšni so pogoji za razvoj sadizma pri posamezniku. Fromm daje precej splošen in širok odgovor, s katerim nismo precej zadovoljni, a vendarle: 'Za razvoj sadizma so pomembni vsi tisti pogoji, ki tendirajo k nastajanju občutka praznine in nemoči pri otroku ali odraslem človeškem bitju'. Drugi spekter pogojev, ki jih navaja Fromm, leži v psihični nemoči posameznika (glej Fromm, 1973b).

Glavni namen preučevanja voditeljev je bil povezati psihoanalitično teorijo z življenji političnih voditeljev ter dobiti nek vpogled v njihove osebnosti. Vendar ni bil

namen analizirati drugih psiholoških in socioloških aspektov revolucionarnega oziroma političnega obnašanja. Kljub temu ne moremo zanikati pomembnosti ostalih pogledov. Kot je povedal že Freud (1953: 42), je psihoanaliza le dodatek k ostalim faktorjem. Wolfenstein (glej 1966) je pri analizi uporabljal Eriksonovo formulacijo stopenj psihoseksualnega razvoja⁴⁶ kot vodilo in dobil naslednjo sliko osebnosti Lenina in Gandhija.

Za oralno fazo, ko se oblikujeta zaupanje ali nezaupanje, ni nekega skupnega vzorca za oba voditelja. Lenin je bil očitno zelo nezaupljiv že od zgodnjih let, Gandhi pa je imel znatno vero v dobronamernost svojega okolja. Tako je bil Lenin v kasnejših letih bolj previden in ga je bilo težje izdati, bil pa je tudi pesimističen. Gandhijeva osebnost je bila prežeta z osnovnim zaupanjem ter močno željo po trpljenju kazni (Wolfenstein, 1966: 303). Za analno, prav tako kot tudi za oralno fazo, obstaja pomembna variabilnost med revolucionarjema. Lenin je zgradil močen občutek za avtonomnost in za svoje lastno delo, tako da je imel v odraslem življenju redko potrebo po žaljenju ljudi. Gandhi je imel po drugi strani resne težave s sramežljivostjo, vendar ni našel v svojem šolskem delu ali kjerkoli drugje v svojem zgodnjem življenju zadostne podpore za svoje majave občutke samospoštovanja. Šele po njegovem prihodu v južno Afriko je ugotovil, da ima določene talente in ponos. Vendar je do takrat že razvil zelo močen občutek ponižnosti in skromnosti in bilo je prepozno, da bi se pretvoril v človeka z močnim samozaupanjem, kakršen je bil Lenin. Namesto tega se je počutil najbolj skromnega od vseh skromnih in je prevzel na svoja ramena zlorabo, ki je bila usmerjena proti vsem Indijcem v južni Afriki. Od svoje osebne sramežljivosti je pobegnil s tem, da je postavil avtonomijo ponosa in ponižnosti (Wolfenstein, 1966: 304). Genitalno fazo je Wolfenstein obravnaval skupaj z adolescenco, saj so pri vseh ljudeh, še posebej pa v teh primerih, problemi kasnejše faze problemi prejšnje – še z dodatnimi komplikacijami. Vmesno obdobje je latentca, v katerem se morajo uničiti občutki inferiornosti, zato da se lahko pojavi delavnost. Tako Lenin kot Gandhi sta imela očiten uspeh v tem obdobju in zato lahko predpostavimo, da je zmožnost sublimacije, ki je bistvo uspešne razrešitve Ojdipovega kompleksa, prav tako predispozicija uspešnega revolucionarja. Močna sposobnost delati, ki sta jo razvila tako Lenin kot Gandhi, je bila pomembna zanj v njunem kasnejšem življenju. Zmožnost rešiti probleme krivde, ki izhajajo iz ojdipske faze pa še ne pomeni, da so bili problemi

⁴⁶ Več o tem glej prejšnje poglavje (op. a.)

pri Leninu in Gandhiju minimalni. Daleč od tega. Za oba je bil konflikt nenavadno močen in so ga dogodki iz adolescence še poglobili, vendar pa sta oba našla vire, tako znotraj sebe kot v svojem okolju, da sta konflikt obvladala in rešila. V tej rešitvi ležijo izviri tako njune predanosti revolucionarni aktivnosti kot tudi njune sposobnosti, da sprejmeta vlogo vrhovnega voditelja. Leninova sposobnost posvetiti skoraj že pedantno pozornost vsaki minuti in detajlu organizacije ter njegova komunikacija in politika so mu pomagali, da je obdržal nadzor boljševiške stranke, pred in po sprejetju oblasti. Po drugi strani pa Gandhi, ki je nastopal vestno, vendar ne vzneseno med latentnim obdobjem, ni nikoli dosegel intelektualnih dosežkov kot jih je Lenin. V indijskem kontekstu namreč intelektualna izjemnost ni bila tako pomemben atribut voditeljstva, kot je bila v ruskem kontekstu. Med Rusi je veljalo, da mora biti človek privržen marksist, če hoče pridobiti ugled, medtem ko v Indiji ni bilo takšnega splošno sprejetega kanona intelektualne legitimnosti (Wolfenstein, 1966: 304-305). Če se vrnemo spet k adolescenci, ugotovimo, da sta imela oba skupno naslednjo situacijo: Oba sta imela nenavadno ambivalenten odnos do svojega očeta. V Leninovem primeru je bila močna identifikacija z njegovim očetom kombinirana z napetimi občutki. Ti so bili rezultat pogostih in dolgih odsotnosti očeta ter njegove ljubeče pozornosti, ko je bil s svojo družino. Tako Lenin kot Gandhi sta bila prisiljena soočiti se s problemom oblikovanja svoje maskularne identitete v napetih okoliščinah (Wolfenstein, 1966: 306).

Revolucionar (Wolfenstein, 1966: 224-225) je oseba, katere otroštvo je bilo označeno z nenavadno ambivalenco nasproti starševski avtoriteti in posledično z veliko količino krivde. Intenzivnost krivde je bila pri obeh dopolnjena še s travmatičnim dogodkom, s smrtjo očeta v adolescenci. Lenin in Gandhi sta nosila težko breme krivde za smrti svojih očetov ter sočasno z obvladovanjem teh občutij tudi potencial za voditeljstvo. Torej je ena od značilnosti revolucionarnega voditelja, v nasprotju zgolj z revolucionarji, da se je prisiljen frontano soočiti z vprašanjem svojega odnosa z očetom. Njegova čustva ambivalence so preveč močna, njegova krivda prevelika, da bi še naprej vztrajal v vlogi sina svojega očeta. Prizadeva si, da bi postal tudi sam oče, ne pa da bi se le boril proti njemu, kot to počne običajen revolucionar. Redefinirati mora svoj odnos moža do moža, če si želi opravičiti svoje akcije. Wolfenstein meni (1966. 225), da leži osnova za takšen napor v njegovih notranjih virih in tudi v potencialih svojega okolja.

Zaključki, ki jih potegnemo iz analize, so: Pri Stalinu in Hitlerju je opazna povezanost sadizma in ekstremnih oblik analno-grabežljivega, birokratskega, avtoritarnega karakterja. V njuni karakterni strukturi je bil sadizem globoko ukoreninjen

že od začetka in se ni kasneje razvil. Pogoji za Stalinov sadistični in Hitlerjev nekrofilni razvoj so bili dani v njuni zgodnji mladosti. Pomembno je Freudovo odkritje, da je sadizem pogosto proizvod analnega karakterja. Torej lahko postavimo naslednjo trditev, da sta bila Gandhi in Lenin revolucionarja, Hitler in Stalin pa destruktorja. Lenin in Gandhi sta imela ambivalenten odnos do očeta, medtem ko Stalin (on ga je sovražil) in Hitler nista imela tako izrazitega. Očitna razlika je še rešitev oralne faze pri Leninu in Gandhiju, saj je zanj značilna sistematičnost in delavnost, medtem ko tega za Stalina in še posebej za Hitlerja ne bi mogli trditi. Dalje lahko trdimo, da so imeli vsi štirje znake polavtizma v otroštvu (kar bi lahko indiciralo na višjo inteligentnost, ni pa nujno) ter narcisoidnosti v kasnejših letih življenja.

7. NEKAJ SKUPNIH ZNAČILNOSTI⁴⁷ POLITIČNIH VODITELJEV

Preučevanju osebnostnih lastnosti vodij, kot so govorniške sposobnosti, sposobnost komuniciranja z množico, odločnost, iznajdljivost v frakcijskih konfliktih, izobraženost, zmernost in intuitivnost, je bilo posvečenih veliko raziskav, predvsem s strani socialnih psihologov. Ugotovili so, da so določene osebnostne lastnosti, kot so inteligentnost, ekstravertiranost, dominantnost, interpersonalna senzibilnost, sicer bolj razvite pri vodjih kot pri ostalih članih skupin, vendar niso bile prisotne pri vseh voditeljih in v vseh situacijah. Na podlagi teh raziskav zato ni mogoče sklepati, da so prav te lastnosti predpogoj za dobrega vodjo (Ule, 1992: 327). Machiavelli pravi, da se obdrži le, kdor pozna pravila tega sveta (Rakar, 1990: 268). Zaveda se, da je pozitivno, če vladar drži besedo in živi neoporečno in brez zvijačnosti, vendar ugotavlja, da 'nam izkušnje naših dni kažejo, da so storili velike reči prav tisti vladarji, ki so se bore malo menili za dano besedo in znali lokavo slepariti ljudi, saj so navsezadnje posekali tiste, ki so se opirali na poštenost.' (Machiavelli, 1966: 46) Ne po svoji krivdi se vladar znajde v ogroženosti in se ne more izogniti boju, načina boja pa sta po njegovem dva: z zakoni in s silo⁴⁸. Prvi je lasten človeku, drugi živalim, ampak ker prvi mnogokrat ne zadošča, se je treba zateči k drugemu. Potrebno je, da zna vladar uporabljati prvo in drugo naravo,

⁴⁷ Značilnosti so nanizane na osnovi del, javnih nastopov, intervjujev in pričevanj političnih voditeljev in njegovih bližnjih sodelavcev. Zavedati se moramo, da osebna pričevanja predstavljajo nepopolni vir, delno zaradi zmotljivosti človekovega spomina, delno pa zato, ker ljudje običajno odkrivajo tisti del samega sebe, po katerem želijo, da bi se jih drugi spominjali, zato bo to le poskus rekonstrukcije.

⁴⁸ Eno od znamenitejših in najbolj razvpitih mest iz '*Vladarja*'.

ker ena brez druge ni popolna. (Machiavelli, 1966: 46) 'Ker je torej vladarju neogibno potrebno, da zna uporabljati živalski način boja, mora med živalmi posnemati lisico in leva, zakaj lev se ne ubrani zank, lisica pa se ne ubrani volkov. Zatorej je treba biti lisjak, da ne spregledaš pasti, in lev, da preplašiš volkove. Tisti, ki se preprosto opro na leva, se na te reči ne spoznajo. Potemtakem previden gospod ne more in ne sme biti mož beseda, kadar mu je to v škodo in če so odpadli razlogi, zavoljo katerih je besedo dal. Ko bi bili ljudje povsem dobri, bi tale nauk ne bil dober; ker pa so malo prida in ker ti ne bodo držali besede, je tudi ti njim nikar' (Machiavelli, 1966: 46).

Simonton (1988: 56) ne želi pretiravati pri podajanju formule za enotno 'genijevo osebnost'. Pravi, da empirični podatki ne govorijo v prid domnevi o splošni karakterizaciji. Gotovo pa je, da se izumitelji (creators) in voditelji (leaders), celo tisti največji, razlikujejo v nekaj pomembnih karakternih potezah. Tako naj bi izjemna intelektualna moč igrala večjo vlogo pri izumljanju ter ustvarjalnosti kot pa v voditeljstvu (Cox 1926; Simonton 1976a, 1985a, 1986f v: Simonton, 1988: 56), ekstravertnost, dominantnost in celo agresivnost pa so bolj pomembni v uspešnem voditeljstvu kot v izumiteljstvu (Knapp 1962; Simonton 1987e; Terman 1955; Thorndike 1950 v: Simonton, 1988: 56-57). Pečjak (1995: 59) meni, da nobena osebna lastnost sama po sebi še ne oblikuje političnega voditelja, da pa so nekatere bolj značilne za voditelje od drugih. Poglejmo si sedaj nekaj osebnostnih lastnosti, ki naj bi se pri voditeljih pojavljale pogosteje kot pri ostalih ljudeh.

7a. INTELIGENTNOST

Pri analizi osebnostnih lastnosti in še posebej inteligentnosti⁴⁹ se Pečjak (1995: 59) opira na študijo Coxove (1926), ki je pokazala, da imajo voditelji nekoliko višjo inteligentnost in nekatere druge sposobnosti⁵⁰, zlasti besedne. Coxova je ugotavljala IQ

⁴⁹ Izraz izvira iz latinskega glagola *intellego*, to pomeni 'razumem'. Še izvirnejši pomen je 'inter-lego', tj. 'vmes postavim' ali 'vmes odberem'. Prvo sociološko definicijo je verjetno podal Herbert Spencer leta 1895. Inteligentnost je označil za 'zmožnost kombiniranja različnih vtisov', kar bi navsezadnje lahko 'prevedli' tudi kot 'zmožnost mišljenja' ali vsaj 'zmožnost asociiranja' (Musek, 1982: 409). Inteligentnost: miselna iznajdljivost in uvidevnost; sposobnost razumevanja, sklepanja in reševanja problemov (Leksikon, 1973 v Musek, 1982: 410).

⁵⁰ Sposobnosti so osebnostne lastnosti, ki vplivajo na uspešnost naših dosežkov v primeru, ko je vpliv znanja, motivacije in drugih osebnostnih lastnosti izključen ali pa izenačen. S sposobnostmi mislimo predvsem na notranje dispozicije in kapacitete naše duševne in organske strukture. Sposobnosti se izražajo v vedenju, dosežkih, v storilnosti. Kot tipično 'dispozicionalne' lastnosti so sposobnosti močno

pomembnih oseb na podlagi njihovih dosežkov v otroštvu. Cromwellu je pripisala 110, Lincolnu in Washingtonu 125 in Napoleonu 135. Testiranje nacističnih voditeljev v ujetništvu pa je pokazalo naslednje količnike: H. Goering in K. Doenitz 138, E. Raeder 134, H. Frank 130, B. Schirach 130, J. Ribbentrop 129, W. Keitel 129, A. Speer 128, R. Hess 120, E. Kaltenbrunner 113 (Cox v Pečjak, 1995: 59). Pečjak ne dvomi, da bi, čeprav komunističnih voditeljev niso testirali, mnogi od njih (npr. Lenin in Tito) imeli izredno visoke inteligentnostne količnike. Vendar pa dodaja, da med politiki praviloma ne zasledimo izjemno visokih količnikov, npr. nad 150, ki so značilne za nekatere znanstvenike in umetnike (npr. F. Galton 200, J. S. Mill 190, Voltaire 170, W. A. Mozart 150). Za izjemno inteligentne osebe je namreč značilen avtizem, življenje v svojem svetu, ki ga drugi slabo razumejo, to pa za politika ni primerna lastnost. Stodgill pravi, da so pri inteligentnosti raziskave pokazale veliko izjem in celo podpovprečne vrednosti, zlasti pri voditeljih na nižji ravni. Dalje pa se Pečjak (1995: 59-60) naslanja tudi na ugotovitve L. S. Hollingworthove (1913), ki je napisala znano študijo o genijih in pravi: 'Praviloma se odnos do voditeljstva ne oblikuje ali pa razpade, če je med vodjo in tistimi, ki jih vodi, razlika v inteligentnem količniku večja od 30 točk.'

7b. AMBICIOZNOST

Za politične voditelje je pomembnejša od inteligence ambicioznost (Pečjak, 1995: 59-60). Še več, Herzog (1990⁵¹, 75) je prepričan, da se moderni poklicni politik ne rodi kot tak, čeprav lahko tudi danes naletimo na določene 'družine politikov'. Vendar pa človek ne postane politik čisto po naključju ali zgolj z lastnimi napori ali nadarjenostjo. V vseh zahodnih demokracijah, pravi Herzog, so se namreč izoblikovali tipični vzorci rekrutiranja vodilnega političnega osebja. Za to osebje je značilno, da njihov vzpon na najvišje položaje traja dalj časa. Navadno se začne na nižjih, lokalnih položajih, nato pa poteka preko različnih ravni političnega sistema. Tovrstni vzpon imenujemo, navezujoč se na občo sociologijo poklica, kariera. Politične kariere so empirično preverjeni vzorci tipičnih procesov mobilnosti, obenem pa so vzorci tudi v

odvisne od dednih in genskih vplivov. Pa tudi okolje in lastna aktivnost vplivata nanje (Musek, 1982: 406).

⁵¹ Prevedeno iz *Der Buerger im Staat*, let. 40, št. 1, 1990 (Landeszentrale fur politische Bildung Baden-Wuerttemberg), str. 9-16. Prevedla Zlata Gorenc.

tem smislu, da učinkujejo kot vedenjska pravila za osebe, usmerjene k vzponu (Herzog, 1990: 75). Tako tudi Pečjak ugotavlja, da se z voditeljstvom najbolj povezuje ambicioznost (želja po napredovanju v družbeni hierarhiji). N. Hanawalt, C. Hamilton in M. Moriss (1943) navajajo visoko korelacijo 0,70, drugi avtorji pa nižjo, čeprav nikoli negativne (Pečjak, 1995: 60). Ambicioznost (v smislu pridobitništva) je bila značilna tudi za Tita (Dedijer, 1981: 167). Njegov vzpon od organizatorja sindikata do generalnega sekretarja obnovljene komunistične partije, ki ga je odobril Stalin, je trajal trinajst let. Bil je dober retorik, ki je rad romantiziral svojo preteklost. Tito naj bi bil po Djilasovem mnenju še posebej nagnjen k mitiziranju samega sebe. Za najpogosteje povedano zgodbo naj bi veljala zgodba o psu Tigru, kateremu je Tito dolgoval življenje. (Sicer pa je Titova mladost opisana le na splošno, večina biografij se namreč opira na njegova lastna pričevanja.) Tudi velika impulzivnost je zaznamovala njegovo osebnost. Dedijer se spominja, da je bil Broz nagnjen k veliki razdražljivosti in nagli jezi. Eden od načinov, kako je dal duška svoji jezi, je bilo uničevanje dokumentov, s katerimi se ni strinjal. Dedijer tudi trdi, da je bila Jovanka, njegova zadnja soproga, še posebej večča pri podžiganju Tita, in njej pripisuje krivdo, da je Tito raztrgal nekaj dragocenih poročil svojega nekdanjega ambasadorja v Moskvi. Takšnim in podobnim dejanjem naj bi botrovale okoliščine, ki so ga spravile v bes (Dedijer, 1981: 167). Žilavost, trdoživost in vzdržljivost so bile prav tako značilne za Tita. V njegovi družini so očitno preživeli le najmočnejši. Tito je bil eden izmed štirih otrok, ki so med skupno petnajstimi rojenimi, preživeli. Tudi Tito naj bi bil po pričevanju njegovih nekdanjih učiteljev pogosto odsoten v šoli zaradi bolezni, a mu bolezen, vsaj v otroških letih, ni mogla do živega (Fister, 2000: 39).

7c. DRUGE OSEBNOSTNE ZNAČILNOSTI

Manj zanesljivi so podatki o drugih osebnostnih lastnostih voditeljev. Avtorji ponavadi poudarjajo ekstravertnost ⁵²(usmerjenost navzven). Tako Goodenoughova

⁵² Jung je razlikoval štiri temeljne duševne funkcije: *čutenje (Empfinden)*, *mišljenje (Denken)*, *čustvovanje (Fuehlen)* in *intuicijo (Intuition)*. Pri posamezniku lahko po Jungovem mnenju ena funkcija prevladuje nad drugimi. Tako dobimo štiri funkcionalne tipe: *čutni, miselni, čustveni* ter *intuitivni tip osebnosti*. Posamezniki pa se med seboj ne razlikujejo le glede na izraženost posameznih duševnih funkcij. Še morda pomembnejša je njihova duševna usmerjenost. Duševna energija se lahko v načelu usmerja ali pretežno navzven, k predmetom stvarnega sveta oziroma okolja, ali pa navznoter, v lastni subjektivni svet, k samemu sebi. Posameznike, ki se usmerjajo navzven, je Jung imenoval

(1930) navaja korelacijo med ekstravertnostjo in vodenjem 0, 59, drugi avtorji (npr. R. Cattell in G. Sticea v Pečjak, 1995: 60) pa niso odkrili nobene zveze ali pa celo introvertne voditelje. Pečjak (1995: 60) opaza introvertne znake pri mnogih bivših in sedanjih slovenskih politikih (npr. Kardelju, Drnovšku, Janši in še marsikaterem), kar je, kot si razlaga, morda povezano z introvertnim značajem Slovencev.

Avtorji navajajo še nekatere druge splošne osebnostne lastnosti, ki se močno povezujejo z voditeljstvom, in bi jih lahko šteli k značajskim lastnostim. To so spretnost govorjenja in celo fizični videz. Pečjak (1995: 60) pravi, da so vse te povezave v povprečju nizke in z mnogimi izjemami. Pomembnost govorov je poudaril že Le Bon (glej 1989), ki je zapisal: 'Pretiravati, trditi, ponavljati in nikoli ne poskušati česarkoli predstaviti z razumskim razlaganjem, to je najpomembnejši način argumentiranja ljudskih govornikov.' Podobno mnenje je večkrat izrazil tudi Hitler. K spretnosti govora ne sodi samo barva glasu, razločnost izgovorjave in pravo poudarjanje besed, temveč tudi prava izbira besed. Večji učinek imajo čustvene kot razumske besede in stavki. Čustvenega učinka pa nimajo samo tožbe in obtožbe, temveč tudi grožnje, ki pripravljajo udeležence na akcijo. Mojstri čustvenih govorov so srbski govorniki. Med njihovimi stavki so: Srbija izgublja v miru in dobiva v vojni! Srbski vojak se najbolje bori, kadar je gol in bos! Nihče ne sme tepsti naroda! Primerjalna študija (Pečjak, 1993 v Pečjak, 1994: 69) govorov Tita, Miloševića, Tuđmana in Kučana je pokazala, da se njihovi govori razlikujejo po pogostosti besed, ki so nasičene s čustvenim in vrednostnim pomenom, in po stopnji nasičenosti. Milošević jih je uporabljal redko, vendar so zelo nasičene, Tuđman jih je uporabljal velikokrat in so bile zelo nasičene, Kučan pa jih uporablja velikokrat, a so malo nasičene. Miloševićeva izbira je morda ustrezala ekstravertnemu značaju Srbov in Črnogorcev, ki potrebujejo 'močne' besede, da jih povlečejo za seboj, Kučanova pa introvertnemu značaju Slovencev, ki reagirajo že na 'šibke' besede. Tito je v zgodnjih letih uporabljal več nasičenih besed kot pozneje. Glede vsebine govorov pa so mnenja psihologov razdeljena. Nekatera opazovanja kažejo, da uspešen govornik izraža samo to, kar množica želi in pričakuje. Miloševićeve besede pred skupščino: 'Krivci bodo ujeti in kaznovani!' so imele tako buren odziv

ekstravertirane, posameznike, ki so usmerjeni navznoter, pa *introvertirane*. Za ekstravertizijo oziroma ekstravertne osebe naj bi bilo značilno, da so 'uslužne, odprte in pripravne, zlahka se znajdejo v vsaki situaciji, naglo navezujejo odnose in ne pomišljajo mnogo, ko se podajajo v neznano'. Nasprotno označuje introvertne osebe oziroma introverzijo 'obotavljiv, pomišljujoč, vsa potegnjen značaj', introvertirani 'so vselej nekoliko v defenzivi in se radi prikrivajo za nezaupnim opazovanjem' (Jung, 1994: 63-77).

zato, ker so bile že v glavah protestnikov. Govornika naj bi vodila množica, zato naj bi bil brez lastne vloge. Neujemanje z ljudskimi željami lahko rodi odpor. Ko je med madžarsko revolucijo leta 1965 poslal predsednik vlade Imre Nagy ljudstvo domov, so ljudje glasno negodovali. Spreten govornik naj bi bil tisti, ki hitro ugotovi razpoloženje množice in se mu dobro prilagodi (Pečjak, 1994: 69).

Pečjak (1995: 75) precej drzno sklepa, da so mnogi voditelji duševno motene osebnosti in da so lahko celo zelo uspešni v nenormalnih razmerah, kot so ekonomska kriza in vojna. Veliko obljublja in ponujajo rešitev tedaj, ko je drugi ne vidijo, zato jim ljudstvo sledi. Sicer ne podaja zanesljive diagnoze, vendar domneva, da Milošević, Karadžić, Žirinovski ter Gadafi niso bile duševno zdrave osebe. Sklepa, da je Milošević podedoval nagnjenje k depresiji, saj sta oba njegova starša napravila samomor. Dokler bo usmerjal agresivnost proti drugim ljudem, je ne bo proti sebi. Kot vse ljudi, preganjajo tudi voditelje zgodnje travme vse življenje. Izjemno krutost nekaterih generalov lahko razlagamo s pobjem njihovih družin v otroških letih (Pečjak, 1995: 75). Pečjak povzema Greena (v 1995: 76) pri ugotovitvi, da so bili vsi veliki revolucionarji (npr. Stalin⁵³ in Robespierre) v šolah praviloma 'zlati' učenci, odličnjaki in ponos učiteljev. Šele na koncu šolanja ali kasneje so se 'spridili'. Najverjetneje je bil njihov konformizem samo obrambni mehanizem, s katerim so krotili svojo agresivnost in razdiralnost. V svojem otroštvu so imeli v velikih primerih konflikte z očetom (Stalin naj bi ga skušal celo ubiti, ko je branil mater), ki pa so zaradi močne samokontrole dolga leta navidezno mirovali (Pečjak, 1995: 76).

Vsi opisani osebnostni tipi (narcisoid, avtoritarna osebnost, machiavellist, populist in cesarist) imajo nekatere skupne lastnosti. Ena izmed njih je neizmerna želja po moči. Vendar pa se tudi razlikujejo med seboj. Mnogi avtoritarni voditelji so bili vsaj na začetku svoje kariere populist (Hitler, Mussolini, Lenin, Castro), drugi se niso neposredno obračali na ljudi in so bili slabi govorniki (Stalin, Franco, Maček). Vendar doslej še ni bilo poskusa sistematiziranja teh tipov s pomočjo merskih lestvic in faktorke analize. Ena od težav je v tem, da 'veliki voditelji' ne dovolijo proučevati sebe in ponarejajo življenjepise, zato je težko priti do zanesljivih podatkov (Pečjak, 1995: 76). Zaradi tega se nam že kar vsiljuje sklep, da so voditelji (vsaj nagnjeni) k patološkemu narcisizmu, saj je to ena glavnih karakteristik te značajske lastnosti.

Splošno sprejeto mnenje o osebnosti jugoslovanskega maršala izpostavlja

⁵³ Tu Green Stalina šteje k revolucionarjem, za razliko od naše klasifikacije. Mi ga, navezujoč se na Fromma, uvrščamo k destruktorem (op.a.)

primerjavo z njegovim velikim vzorom Stalinom. Medtem ko je za Stalina bolj značilna skoraj sadistična krvoločnost in mračnjaško samodržstvo, pa Tito slovi bolj kot narcisoidni avtokrat, ki se manijaško obdaja s potratnim razkošjem in na sploh ljubi neomejeno dobro življenje, je prepričana Fisterjeva (2000: 39). Želja po veličini je tako močna (Pečjak, 1995: 73-74), da diktatorji ne vidijo smešnosti svojega početja. Maozedong je pri sedemdesetih letih plaval po Rumeni reki in zrušil svetovni rekord (kar je bil trik, ker je plaval s tokom), afriški diktator Idi Amin pa se je proglasil za svetovnega prvaka v boksu. Titovo bleščeče luksuzno življenje bi bilo lahko tudi argument za njegovo snobistično, narcisoidno in ekshibicionistično naravo, ki razgalja človeka z bolešno težnjo po razkrivanju in uveljavljanju samega sebe. Do konca svojega življenja si je namreč nabral nešteto rezidenc, gradov, palač, vil in lovskih koč (njegovo najljubše razvedrilo je bil lov na veliko divjad), ki so bile polne osebnih daril vseh vrst. Pravzaprav je, ko je potoval po državi, dal vedeti, da raje prebiva v svojih lastnih hišah. Za svoj videz in obleke je že kar pretirano skrbel. Brezhibno je bil urejen celo v najbolj neugodnih vojnih okoliščinah. Do konca druge svetovne vojne je bil sloves njegovega sijaja že mednaroden (glej Beloff, 1990 v Fister, 2000: 40). Kar se tiče odnosa z nasprotnim spolom, je bil Tito v privatnem življenju izrazito nedružinski človek. (Očitno mu je zadostovala vloga očeta naroda.) V primerjavi s Ceausescujem ni nikoli ustvaril dinastije, niti se ni zanimal za to, kaj se bo z nabranim bogastvom zgodilo po njegovi smrti. Osamljen je bil tudi ob svoji smrti, če odštejemo uradne družinske obiske, namenjene predvsem javnosti (Fister, 2000: 40). Titovo osebnost je vsekakor determinirala tudi nagnjenost k ženskam. Od mnogih neregistriranih ljubezenskih zvez, je uradno priznal le štiri. Dve sta postali njegovi ženi, dve pa uradni metresi. Mediji ga razkrivajo v luči uspešnega plejboja in poligamista. Razvpiti beograjski pisatelj Filip Radulović mu je npr. v knjigi Ljubezni Josipa Broza določil kar sedemnajst žena in petnajst otrok (Fister, 2000: 40). Zanimive so ocene Titove osebnosti s strani nekdanjih sodelavcev (Djilas, Popović, Nikezić, Dedijer), ki so se sicer v času njegove vladavine z njim razšli, vendar so kljub temu poskušali podati nepristransko oceno (brez maščevalnega predznaka). Kuljić ugotavlja, da se je večina strinjala, da je bil Tito nedvomno človek z velikim političnim darom, ambiciozen, s silovito intuicijo in impozantno samodisciplino. Imel je visoko inteligenco in sposobnost silne in selektivne koncentracije (v tem je spominjal na Stalina, pri opreznosti in budnosti naj bi ga celo prekašal). Najpopolnejši osebnostni profil Tita je po Kuljićevem mnenju podal Djilas, ki je izpostavil spoj nekaterih njegovih nasprotujočih si karakternih značilnosti: bil je

živahen in malce nervozen, vendar z veliko stopnjo samokontrole in občutljivosti. Fizično markanten, močne in vzdržljive telesne zgradbe, je vseskozi ostal na določeni distanci, neprobojen in nikoli do konca doumljiv (Kuljić, 1998: 353 v Fister, 2000: 40-41).

Vpliv osebnosti kandidatov na volivce je najmanj jasen. Ponekod imajo kandidati svetovalce, ki jih poučijo, kako se je treba vesti, govoriti in kaj početi z rokami (komunikacijski treningi). V literaturi socialne psihologije in sociologije je natančno opisano, kakšni so uspešni volilni kandidati; npr. morajo biti dobri govorniki, tople osebe, zmerno dominantni, odločni, niti pretirano radikalni niti pretirano konservativni. Vendar je ustreznost kandidatov odvisna tudi od volilnega telesa in družbenih razmer. Velikemu delu srbskih množic je na treh predsedniških volitvah med leti 1989-92 ustrezal ravno Milošević, čeprav nima lastnosti, ki jih navaja socialno psihološka literatura. V kriznih razmerah imajo apel dominantni, odločni in napadalni kandidati, ki bi v normalnih razmerah na volišču propadli. Ni redko, da z ureditvijo razmer odidejo s političnega odra. Zmagovalec Churchill in njegova stranka sta npr. takoj po koncu druge svetovne vojne na volitvah propadla. V družbenem okolju, kjer stranke še niso utrjene, kjer so prestopi politikov iz ene v drugo stranko pogosti in kjer stranke množično propadajo, je vpliv konkretnih osebnosti na volilne rezultate bolj pomemben, kot drugje (Pečjak, 1995: 193). 'Važnejša kot videz in osebnostne lastnosti je kandidatovo vedenje med volilno kampanjo. Gledalcem mora ugajati' (Pečjak, 1995: 194). Pri tem lahko govornik napravi napako. To se je zgodilo celo takemu izvedencu, kot je bil ameriški predsednik Bush. Ankete, ki so jih napravili kasneje, so pokazale, da je tedaj, ko je izgubil živce in obtožil Clintona strahopetstva in izogibanja vojaške službe med vietnamsko vojno, pridobil svojemu nasprotniku veliko točk (Pečjak, 1995: 194).

Raziskovalna naloga z naslovom 'Nekatere osebnostne lastnosti častnikov in njihova delovna uspešnost', ki jo je opravil Masten v svojem magistrskem delu (1995) je pokazala, da je povezanost med izbranimi osebnostnimi lastnostmi (neposredna in posredna agresivnost, empatija, samospoštovanje, osebnostna čvrstost, direktivnost stališč, motivacijska struktura) in delovno uspešnostjo poveljnikov, ki delajo neposredno z vojaki, nizka. Uspešnost je sestavljena iz splošnega faktorja uspešnosti in avtoritativnosti. K splošnemu faktorju uspeha pomembno prispevajo neodvisne spremenljivke, kot so neposredna agresivnost, osebnostna čvrstost in pomembnost motivacije za delo, ki ga poveljniki opravljajo. Napovedovanje uspeha poveljnikov na

osnovi ostalih osebnostnih lastnosti ni možno. Raziskava je pokazala, da so poveljniki, ki dosegajo višji rezultat na splošnem faktorju uspešnosti bolj neposredno agresivni od manj uspešnih poveljnikov. Uspešnejši poveljniki vodov so bolj empatični od manj uspešnih poveljnikov oddelkov. Uspešnejšim poveljnikom oddelkov se zdijo motivi, ki se nanašajo na samo delo, pomembnejši kot manj uspešnim poveljnikom vodov. Bolj avtoritativni poveljniki so manj empatični in njihova stališča so bolj direktivna kot pri manj uspešnih poveljnikih (Masten, 1995: 140).

III. DEL: SOCIOLOŠKI ASPEKTI VODITELJSTVA

Posvetimo sedaj nekoliko pozornosti še nekaterim drugim vidikom vodenja: mitologiji, voditeljevi karizmi, ideološkem ozadju ter psihološkim učinkom propagande in množičnih medijev. Moscovici se zaveda (1985: 49) meja hipotez v psihologijah množic Le Bona, Tardeja in Freuda. Te psihologije so povsem zanemarile ekonomske in družbene dejavnike. Še več, trudile so se dokazati, da za razlago vedenja množic ne potrebujemo znanja o tem, kakšnim družbenim razredom in kakšni kulturi pripadajo njihovi člani. To je gotovo neupravičena redukcija, ki jo moramo v vsaki bodoči psihologiji množic zavreči (Ule, 1992: 342). Ko govorimo o osebnosti političnih voditeljev, govorimo bolj o preteklosti kot o sedanjosti ali prihodnosti, saj so za danes značilne razpršene množice in so voditelji množični mediji – tisti, ki usmerjajo mišljenje in vedenje ljudi.

Spomnimo se Boetija (v Žižek, 1987: 57), ki smo ga citirali v enem od prejšnjih poglavij in ki pravi, da je tisto drugo, vsevidno-vsemogočno Telo gospodarja sprevernjeni-fetišizirani učinek ravnanja samih podložnikov – s tem ko se podložniki do Gospodarja obnašajo kot do Gospodarja, ga naredijo Gospodarja. Skrivnost Gospodarja, 'to, kar je v Gospodarju več kot Gospodar', tisti neujemljivi X, ki mu podeljuje karizmatično aureolo, je zgolj sprevernjena podoba 'navade', simbolnega rituala podložnikov. Od tod Boetijev sklep: nič ni lažjega kot znebiti se Gospodarja, zadošča, da se do njega ne obnašamo več kot do Gospodarja in že ga ni več, že postane bedni posameznik, enak 'zadnjemu prebivalcu velikega in brezmejnega števila vaših mest'. Zakaj torej podložniki-subjekti vztrajajo v sužnosti? Zakaj se potem podložniki sploh obnašajo do Gospodarja kot do Gospodarja, zakaj ga 'delajo Gospodarja'? La Boetie išče zadnji odgovor na to vprašanje v neki *zagati želje*: 'Svoboda je edina stvar, ki si je ljudje ne želijo, in to, kot se zdi, zaradi enega samega razloga: če bi si jo želeli, bi jo imeli'. 'Hipoteza Gospodarja' je izmislje hlapca, ki se na ta način reši zagate svoje želje: njeno blokiranost, zagato, ki je lastna želenju, povnanji v 'represivno' silo, ki se od zunaj upira našemu hotenju (Žižek, 1987: 75-76).

Če torej na sublimno telo Oblasti naletimo že pri klasičnem, pred-meščanskem Gospodarju, v čem se potemtakem od njega razlikuje totalitarni Vodja? Pri klasičnem Gospodarju, ki svojo oblast legitimira s sklicevanjem na neko zunaj-družbeno avtoriteto (dednost, Bog), lahko njegovo pozicijo spodnesemo s pascalovsko-boetijevsko-

marksovsko argumentacijo, tj. s tem, da pokažemo, kako je Gospodar zgolj zato, ker se do njega obnašamo kot do Gospodarja. Problem s totalitarnim Vodjo pa je v tem, da svojo oblast legitimira natanko s to pascalovsko-marksovsko argumentacijo: ljudstvu ne pravi 'slediti mi morate, ker sem Vodja', marveč nasprotno 'sam zase nisem nič, vsa moja oblast izvira iz vas, sem, kar sem, le kot izraz, utelešenje, izvrševalec vaše Volje...' (Žižek, 1987: 76).

1. MITOLOGIJA⁵⁴

Politični mit je 'tista zvrst mitičnih zgodb, ki se nanaša na skupne pogoje življenja ljudi, na ustvarjanje, ohranjanje in spreminjanje reda v človeški skupnosti in na njeno notranje ravnotežje ter moralno kohezijo...Politični miti se poskušajo uveljaviti kot temelj vrednotenja in prepričanja ljudi o družbeni ureditvi in o političnih odnosih v njej oz. kot relevantne predstave o državi, politični avtoriteti, vodstvu, hierarhiji, moči in vladanju, spoštovanju ureditve, enakosti ali neenakosti ipd. bodisi da se vse to opravičuje bodisi izpodbija (*Enciklopedija političke kulture*, 1993: 673 v Sruck, 1995: 252). Politični mit je pomembna kategorija politične kulture. Miti ne pripovedujejo racionalnih, 'logičnih' resnic, temveč predvsem resnice čustev, želja in imaginacije (Sruck, 1995. 252). Verovanje v pojav velikega heroja – vodjo predstavlja sestavni del mitologije totalitarizma. Ta temelji na idealni podobi enotne družbe brez razcepa (Velikonja, 1996: 34). V vodji je posebljena takšna družba. 'Vodja je izraz moči naroda, njegove zedinjenosti z mitskimi silami, enotnost telesa in duše, istočasno pa tudi porok občega interesa ter dejavnik regulacije odnosov med različnimi posamezniki in skupinami, ki v okviru stremljenja k občemu opravljajo svoje specifične vloge' (Slavujević, 1986 v Fister, 2000: 5). Prvi element v strukturi mita predstavlja po Velikonji (1996: 36) božanska razsežnost mita o voditelju. Lik voditelja postopoma prevzame božanske lastnosti, kot so vsemogočnost, vseprisotnost, večnost, pravičnost. 'Voditelj lahko večno računa na božjo pomoč, saj naj bi bil sam bog, od boga poslan ali pa izvrševalec njegove previdnosti' (Velikonja, 1996: 36). Drugi element mita o voditelju je, da se ga slavi kot Velikega Človeka – Heroja, ki bo (od)rešil svojo epoho in nato utemeljil novo, boljšo ureditev. Tretjič, voditelj je v mitskem kontekstu povezan z

⁵⁴ Iz gr. *mytos* 'zgodba, pripoved' (Sruck, 1995: 252).

največjimi osebnostmi nacionalne in tudi širše zgodovine. Novi heroj prevzame njihove remitizirane lastnosti (Velikonja, 1996: 42). Mitsko podobo vodje – heroja zmeraj dopolnjuje še prikazovanje vodje kot jasnovidnega posameznika, ki množicam obljublja srečno prihodnost (Brajša, 1978 v Fister, 2000: 7). Mit o voditelju se producira skozi njegovo občudovanje, to je skozi avtoriteto, karizmo in kult. To so različne stopnje racionalnega in iracionalnega ugleda političnega vodje, pridobljenega na osnovi spontanega sprejemanja posameznikov v neki skupnosti, ponavadi pa tudi z večjo ali manjšo prisilno manipulacijo (Kujić, 1998: 283 v Fister, 2000: 10).

2. IDEOLOGIJA

Vizija zelene družbe in možnosti njenega uresničenja predstavlja še enega od pomembnejših dejavnikov v totalitarizmih. Gre za odnos racionalnih in iracionalnih vsebin znotraj obstoječe državne ideologije. Ideologija namreč v svojem najširšem smislu zaobjema družbeno pogojeno mišljenje, ki se manifestira v nizu konkretnih stališč, trditev ocen ipd. v realnosti, tj. v celotnem načinu, strukturi in vsebini mišljenja določene družbe oz. njenih delov (razredov) (Slavujević, 1986: 34 v Fister, 2000: 31). Ideologija se oblikuje kot sistem racionalizacij okoli nekaterih temeljnih vrednostno zasnovanih kolektivnih predstav. Te predstave ideologija opisuje, razčlenjuje, pojasnjuje, povezuje z drugimi predstavami, upravičuje oz. ustvarja 'svoj lastni servis vedenja, svojo znanost' (Velikonja, 1996: 24). Mit ji pri tem lahko pomaga, ji služi kot opora, celo izhodišče, ni pa nujno, ker lahko glede na širše družbene in politične okoliščine ideologija deluje tudi mimo njega ali si ga povsem podvrže (Velikonja, 1996: 25). Večina avtorjev se strinja, da v primerih, ko ideologija ne obide mita, predstavlja politični mit njeno središčno temo, njeno jedro. Pravzaprav predstavlja mit 'najbolj idealizirani segment ideološke zavesti, ker je izraz najglobljih razrednih interesov in koncentracije njegovih hotenj' (Slavujević, 1986: 34 v Fister, 2000: 31).

Žižek (1987: 70) navaja zapise o socialni psihologiji stalinizma N. Miloševića, ki pravi (v: Žižek, 1987: 70), da pri stalinizmu praviloma sploh nimamo opraviti z ideološkim sistemom, ki bi ga subjekti-podložniki resnično integrirali, se z njim identificirali, marveč z od zunaj vsiljenim ideološkim okvirom, ob katerem podložniki zgolj hlinijo, igrajo identifikacijo, spodbujeni s 'socialno podkupnino' (deklarativno

priznavanje uradne ideologije je pogoj ne le za socialno napredovanje, marveč včasih celo za samo socialno preživetje) in s strahom, z grožnjo direktnega 'zunajideološkega teritorija'. Milošević je prepričan (v: Žižek, 1987: 70), da gre v poznem kapitalizmu res za manipulacijo, tj. za to, da subjekt iluzorično misli, da ravna svobodno, tam kjer je njegovo ravnanje že družbeno 'preračunano', medtem ko ni v stalinizmu nikakršne manipulacije, saj ni nikakršne iluzije osebne svobode, marveč še kako jasna zavest o direktni družbeni prisili (Milošević v: Žižek, 1987: 70). Milošević je (v: Žižek, 1987: 71) prepričan, da stalinski podložnik ni nikakršni razcepljeni, shizofreni subjekt, ki bi 'verjel' hkrati v nasprotni postavki, ki bi vedel, da je vladajoča ideologija laž, in hkrati verjel vanjo, marveč povsem jasno ve, da ima opraviti z 'lažjo', in zgolj zunanje hlini verovanje, se udeležuje ideološkega rituala. Predvsem pa Milošević na tej podlagi sklepa na popolno neuporabnost psihoanalitične teorije za razlago delovanja stalinske ideologije: pri stalinizmu odpove temeljna kategorija psihoanalize, kategorija potlačitve, izriva v nezavedno, saj vednost o lažnosti vladajoče ideologije nikakor ni 'potlačena'. Miloševićev sklep je, da je psihoanaliza uporabljena zgolj na tistih nižjih slojih, slojih z nižjo kulturno ravni, kjer še najdemo posameznike, ki se tudi notranje identificirajo z vladajočo ideologijo (Milošević v: Žižek, 1987: 71).

3. VODITELJEVA KARIZMA⁵⁵

Šlo naj bi za božansko obdarjenost oz. sveti navdih, za posebno moč, pridobljeno z božjo milostjo, denimo za jasnovidnost, za sposobnost komuniciranja s svetniki ipd. Ta teološki oz. verski pomen ima poleg besede *karizma* tudi izraz *karizmatično vodstvo*: gre za zvrst oz. tip vodstva družbene skupine ali institucije, ki temelji na svetem, heroičnem, vrhunsko sugestivnem karakterju osebnosti voditelja, čigar poslanstvo doživljajo njegovi sledniki kot nekakšno tostransko svetost in nadnaravni navdih. Avtoriteta karizmatičnega voditelja ni utemeljena na moči, ki bi izhajala iz njegove formalne družbene pozicije, visokega oz. najvišjega naslova; njegovi privrženci so predvsem prepričani o njegovi osebni izjemnosti, zaradi katere sprejemajo vse, kar počne, brez pridržka, z vdanostjo, zaupanjem in odobravanjem

⁵⁵ Karizma, grško 'harisma', pomeni milost, dar. V SSKJ je opredeljena kot 'relativno nadnaravna sposobnost, dana posamezniku zlasti v korist drugih' (SSKJ II: 289 v Fister, 2000: 12).

(Sruk, 1995: 149-150). Max Weber je pojem vključil v splošno teorijo avtoritete, tako da je vpeljal tridelno tipologijo legitimnega oblastništva: racionalno, tradicionalno in *karizmatično oblast*. Ta je utemeljena na veri podanikov v izjemne lastnosti in izjemno poslanstvo *voditelja*, čigar vladanje ne omejujejo niti tradicionalni običaji niti pravna pravila. Karizmatičnemu vodstvu ne ustrezajo formalna, abstraktna pravna pravila in določila; ta ga, prav tako kot tradicionalne norme, predvsem utesnjujejo, mu jemljejo veter iz jader. Karizmatično vodstvo udejanja poslanstvo, ki ga poseblja voditelj, vrhovni vzornik; to pa pogosto pomeni, da si prizadeva za odpravo obstoječih običajev in zakonov ter uveljavljenih npravstvenih vrednot. Tako vodstvo namreč nikoli ne nastane v stabilnih, normalnih razmerah, temveč zmeraj na socialnozdgodovinskih prelomnicah, v situacijah družbene krize (Weber, 1969: 220-230; Weber, 1969: 598-695). Karizmatična oblast je zvrst oz. tip vodstva družbene skupine ali institucije, ki temelji na svetem, heroičnem, vrhunsko sugestivnem karakterju osebnosti voditelja, čigar poslanstvo doživljajo njegovi sledniki kot nekakšno totransko svetost in nadnaravni navdih. Sloni na veri podanikov v izjemne lastnosti in izjemno poslanstvo voditelja, čigar vladanje ne omejujejo niti tradicionalni običaji niti pravila. Avtoriteta karizmatičnega voditelja torej ni utemeljena na moči, ki bi izhajala iz njegove formalne družbene pozicije, visokega oz. najvišjega naslova. Njegovi privrženci so predvsem prepričani o njegovi osebnosti izjemnosti, zaradi katere sprejemajo vse, kar počne, brez zadržka, z vdanostjo, zaupanjem in odobravanjem (Weber, v Fister, 2000: 6).

Komunistični voditelji v najožjem pomenu besede niso karizmatični, ker niso nadnaravno obdarjeni z junaštvom, plemenitostjo in politično genialnostjo, ampak so producirani skozi partijsko vzgojo in delo. Svojo legitimnost utemeljujejo torej na osnovi partijske misije, ki se najprej potrjuje v začetni tekmi za oblast, pozneje pa se njihova prepričljivost veže na uspeh v medfrakcijskih konfliktih ter na načrtno krepitev kulta s strani njegovih pristašev. Kuljić meni, da zaradi tega ne moremo govoriti o trajnem karizmatičnem karakterju komunističnih voditeljev, temveč le o bolj ali manj manipulativnem vzdrževanju polkarizmatičnega odnosa med vodjem in njegovimi pristaši. Komunistični voditelji niso bili obdarjeni z osebno temveč predvsem z uradno karizmo, ki je temeljila na spoju racionalnega spoznanja znanstveno-tehničnega razvoja ter socialne pravičnosti (Kuljić v Fister, 2000: 24).

Gardner (1974: xi) ugotavlja, da za oblikovanje karizme ni nujno, da so te kvalitete pri človeku tudi dejansko prisotne; zadosti je, da so prisotni sprejeti simboli

teh kvalitet. Eden od sredstev oblikovanja karizme je izvajanje obredov, ampak to nikakor ni edino sredstvo.

4. KULT⁵⁶ VODITELJA

Kult osebnosti je popularen politični izraz, ki je bil v ožjem krogu poznavalcev politične problematike uporabljan tudi že poprej, v najširši javnosti pa ga je uveljavil sovjetski voditelj Nikita Sergejevič Hruščov, ko je na 20. kongresu KPSZ ostro obsodil prav versko čaščenje in skrajno idealizirane osebnosti Josifa Visarionoviča Stalina (1879-1953), s tem pa se je silno zameril velikemu rdečemu mandarinu, komunističnemu božanstvu milijarde Kitajcev – Mao Zedongu. Kjer obstaja nezmotljivi, neskončno modri vrhovni voditelj, obstajajo na nižjih ravneh hierarhije sicer manjši in nižji, toda v svojih oblastniških domenah skoraj prav tako vsemogočni voditelji. Torej, veliki kult osebnosti na samem vrhu in množica od njega bolj ali manj odvisnih kultov osebnosti vse tja do najnižjih forumov in organizacij...(Sruk, 1995: 176-177). Kult osebnosti je značilen tako za nacifašistične kot za komunistične totalitarizme. Nastane po voditeljevi smrti, pomembno vlogo pri tem pa igra voditeljevo balzamiranje, saj se z njim reproducira tudi ideologija, s tem pa se ohranijo ali razvijejo religiozne oziroma božanske dimenzije voditeljev (Žerdin, 1989: 77-79).

V različnih obdobjih in v družbah z zelo različnimi ustavami je vztrajna tendenca oblikovati, vzdrževati in opravičiti situacijo, v kateri je, ne glede na osnovno ustanovno pozicijo, lahko individuum izpostavljen kot nosilec avtoritete in s tem tudi kot objekt spoštovanja in ustrežljivosti njegovih sodržavljanov. Vendar pa avtoriteta v abstraktnem smislu ni dovolj; človeški um zahteva njeno personifikacijo kot fokus za njegovo spoštovanje in čaščenje, saj ima raje čaščenje voditelja kot pa zakona. Očitna je povezava z religioznim impulzom, ta tendenca pa je producirala trditev o božanskosti oziroma vsaj o božanskem pokroviteljstvu vladarja (Gardner, 1974: xv). L. N.

⁵⁶ Beseda kult pomeni oboževanje, čaščenje; pojem prihaja iz religiozne terminologije in pomeni 'izkazovanje časti z molitvami' (SSKJ, II, str. 465). V prenesenem pomenu pomeni pretirano spoštovanje in čaščenje kake osebe, predmeta, pojava. (Pri kultu je, v primerjavi z avtoriteto in karizmo, stopnja iracionalnega občudovanja neke osebe ali predmeta največja).

Džrnazjan je raziskoval Stalinov kult in prišel do zaključka, da je šlo pri kultu *batjuške* Stalina za docela realno in pristno spoštovanje (Džrnazjan, 1990: 1675).

Caissirer korenine moderne ideje vodje vidi v Douttejevi formuli kulta osebnosti kot personificirane kolektivne želje. Pravi, da se potreba oz. zahteva po vodji pojavi le takrat, ko kolektivna želja doseže točko, ko ni več upanja, da bi se uresničila po naravni poti. Takrat je energija kolektivne želje tako močna, da nastopi čas njenega utelešenja v vodji. Vodja postane središče moči kolektivne želje. Prej veljavni zakoni v družbi se izničijo in vse, kar ostane, sta mitska moč in avtoriteta vodje; njegova volja pa postane najvišji zakon (Cassirer v Fister, 2000: 5). Vodja v bistvu postane skupni imenovalec skupnosti, preko njega se začne vzpostavljati družbena enotnost, čeprav enotnost, vzpostavljena pod okriljem mita ni nikoli prava, temveč je izsiljena, vsiljena, zmanipulirana. Med voditeljem in množicami naj ne bi bilo več nikakršnih razhajanj in nobenih posrednikov. Država ali narod se poistoveti z voditeljevo usodo. Ali povedano drugače: družbeno, nacionalno, strankarsko se izenači z osebnim (Velikonja, 1996: 45). Ko je kolektivna želja prisotna v vsej svoji moči, je ljudi lahko prepričati, da je potreben le pravi človek, da jih bo zadovoljil. To je Veliki Človek, ki bo odrešil svojo epoho. Na delu je torej mit heroja: 'heroja kot kralja', kot ljudskega zapovednika (Cassirer, 1972: 221).

Velikonja poudarja, da vpliv osebnega dejavnika na 'objektivizirane' družbene ali politične pojave in procese ni enosmeren, niti nepovraten niti izključujoč. Po njegovem gre za dvojno vpetost osebnega dejavnika v širšem zgodovinskem dogajanju, njuno večjo ali manjšo prepletenost, sobivanje v različnih odmerkih, za specifične splete mnogoterih dejavnikov. Voditelj s svojimi osebnostnimi lastnostmi, mitiziranimi skozi propagandne mehanizme, je namreč tisti, ki naštete dejavnike, pogoje in možnosti izrabi, zaostri, izkoristi. Kulta osebnosti tako ni mogoče ločiti od širših družbenozgodovinskih in političnih dejavnikov, hkrati pa se ga ne da pojasniti le z njimi, saj jih v večji ali manjši meri nadgrajuje, presega ali celo zanika (Velikonja, 1996: 815).

Kult je, kot ugotavlja Đurić (v Fister, 2000: 13), neločljivo povezan z mitom (ni mita brez kulta in obratno), ker predstavlja eno od njegovih dimenzij. 'Poleg verbalno simbolične (tj. spekulativno-narativne) ima mit še praktično-simbolno (tj. realistično-ceremonialno) razsežnost, znano pod imenom kult'. Mitski motivi imajo svoje nosilce v kultu oz. ni ritualov brez mitskih vsebin. Tako je mit vtkan v kult kot je tudi kult prepleten z mitom. Kult je po Đurićevem mnenju nujen odgovor človeka na epifanijo

božanskega bitja (Đurić, 1989: 29-30 v Fister, 2000: 13). To pomeni, da se človek, ki je prevzet z religioznimi čustvi odvisnosti, neizogibno poslužuje kulta. K temu ga sili strahovita moč božanskega, ki se udejanja v konkretnih obredih in postopkih ljudi. Vsebina kulta je torej v prezentaciji božanskega bitja, in ne v kakšnem ciljno-racionalnem delovanju. V kulturnih obredih se človek povzpne do božanskega, celo sodeluje z njim, pri tem pa ponavlja enako dejanje božanske odrešitve, ki se je nekoč v preteklosti že odigralo. Večina avtorjev fenomenu kulta pripisuje magične razsežnosti. Kartelj (v Fister, 2000: 13), ki ga je opredelil s filozofskega aspekta, je prepričan, da v vseh kultih delujejo okultistične sile, ki vplivajo na posameznike. To so abstrakcije, nejasni, celo misteriozni pojmi. Čim bolj se namreč verniki ukvarjajo z misteriji, tem bolj deluje okultizem. 'Te okultne sile pretvarjajo običajne prevare, abstrakcije in fantazme v resnice in jasnovidnost' (Kartelj, 1987: 819 v Fister, 2000: 13).

Tudi Cassirer govori o prisotnosti magičnega v kultu. Princip delovanja magije in mitologije v kultih primitivnih družb je primerljiv z visoko razvito stopnjo političnega življenja sodobnega človeka (v Fister, 2000: 14). Tako magija kot mit se v obeh primerih pojavljata predvsem v nevarnih situacijah, iz katerih je jasen izhod zabrisan, neločljiv. Takrat začne delovati *ultima ratio*, moč čudežnega in skrivnostnega. Sodobni človek, za razliko od arhaičnega, pravi Cassirer, ne verjame več v naravno magijo,⁵⁷ kljub temu pa se ni odrekel verovanju v neke vrste 'družbeno magijo.' Gre pravzaprav za personifikacijo kolektivne želje⁵⁸, ki je velike civilizacije niso zmožne realizirati na isti način kot arhaične družbe. Civilizirani človek, ki je še zmeraj nagnjen k iracionalnosti, hkrati ne zmore prekiniti svoje potrebe po racionalnosti. To protislovje v sebi rešuje tako, da za svojo vero išče razloge in ustvarja prefinjene teorije, s katerimi opravičuje svojo vernost (Cassirer, 1972: 274 v Fister, 2000: 14).

Kult osebnosti so v novejši zgodovini poznali vsi totalitarizmi. 'O svojevrstnih kulturnih osebnosti je mogoče govoriti tudi v zvezi z zares izjemnimi političnimi in vojaškimi voditelji v nekaterih razvitih, demokratičnih državah,' čeprav avtoritarni kult osebnosti v demokratičnih državah niso mogoči (Sruk, 1995: 177). General Charles de Gaulle je npr. s svojim odločnim, pokončnim in doslednim nastopom v francoski

⁵⁷ Arhaična ljudstva namreč predpostavljajo, da se lahko vsa človeška moč in moč naravnih sil skoncentrira v enem posamezniku, to je v čarovniku oz. Magu. Tako mag, če seveda obvlada magijske veščine, postane gospodar sveta. Le on je sposoben odvrniti vsako zlo, premagati vsakega sovražnika. Mag je tisti, ki je sposoben komunicirati tudi z vsemi naravnimi silami. Sodobna različica gospodarja je utelešena v ideji vodje. V totalitarnem političnem sistemu politični vodja prevzame vse dolžnosti maga. Postane torej zdravilo za vse bolezni, absolutni vladar (Fister, 2000: 14).

⁵⁸ Cassirer se tukaj sklicuje na Douthejevo definicijo mita kot posebljene kolektivne želje (v Fister, 2000: 14-15)

zgodovini zasenčil marsikatero veliko ime francoske države. Podobno tudi britanski državnik Winston Churchill, čigar karizma je bila predvsem v pogumni in uspešni, vendar tudi pretkani pragmatični politiki.

5. PROPAGANDA

Fašisti, vse do poslednjega zakotnega demagoga, nenehno poudarjajo ritualne ceremonije in hierarhične razločke. Tako se hierarhične strukture tudi povsem ujemajo z željami sadomazohističnega karakterja. Hitlerjeva slovita formula 'odgovornost navzgor, avtoriteta navzdol' natančno racionalizira ambivalentnost tega značaja (Adorno, 1981: 160). Funkcija 'enotnostnega trika' agitatorjev je, da slabijo ter izravnava različnost v svoji lastni skupini, seveda z izjemo hierarhičnih razlik. Represivni egalitarizem namesto udejanjenja resnične enakosti z odpravo zatiranja je ena izmed bistvenih sestavin fašistične miselnosti. Freud ta pojav razlaga s preobrazbo individuov v člane psihološke 'bratske horde'. Njihova koherentnost je reakcijska tvorba proti primarnemu medsebojnemu ljubosumju in pomaga pri tvorbi množice (Adorno, 1981: 164).

Pečjak (1995: 133) povzema ideje Gartha Jowetta in Victorije O'Donnell iz njunega dela *Propaganda in prepričevanje (1992)*. Propaganda je po njunem 'sredstvo za razsejavanje ali pospeševanje določenih idej', 'je nameren in sistematičen poskus oblikovati zaznave, preusmerjati spoznanja in usmerjati vedenje za dosego odgovora, ki podpira namen propagandista.' Beseda propaganda ima pogosto negativno konotacijo zaradi zlorabe propagande v nečedne namene. Besedo se povezuje s pojmi, kot so laž, prevara, goljufija, zapeljevanje, manipulacija in pranje možganov. Tipičen primer propagandne dejavnosti je vojna propaganda in Nemci v času nacizma ter komunisti v času državljanskih vojn so bili mojstri vojne propagande. Pečjak navaja Ellulovo ugotovitev (1995: 133-134), da ima propaganda nekaj skupnih načel in podobnih učinkov, ne glede na to, ali jo uporabljajo nacisti, komunisti ali zahodne demokratične institucije. Eden od tipičnih načinov propagiranja političnega gibanja je prikazovanje voditeljev z nenavadno velikimi slikami, ki ponekod prihaja v prav groteskne oblike, kot so npr. desetmetrske slike ali kipi diktatorjev. V totalitarnih deželah je odkrita propaganda sredstvo pritiska na ljudi. Prikrita propaganda pa deluje posredno, sporočilo

ni jasno, ampak se je treba do njega šele prikopati. Pogosto se ga niti ne zavedamo dobro in ostane na podzavestni ravni. To je zelo učinkovito, saj se zaradi tega dejstva takega sporočila ne moremo ubraniti. Prikrita propaganda prodira v vse plasti človekovega življenja. 'V najširšem smislu vanjo spadajo tudi imena ulic in trgov (vsako večje nemško mesto je imelo v času nacizma ulico ali trg Adolfa Hitlerja, vsako večje jugoslovansko pa ulico ali trg Josipa Broza Tita), imena šol in drugih ustanov (po Kardeljevi smrti je nastala prava zmeda, ker si je toliko šol nadelo naziv 'šola Edvarda Kardelja'), nadimki voditeljev (npr. oče naroda, stari, babo, dady, veliki, silni) ipd. Pečjak (1995: 138-140) povzema Doobova načela, ki so pomembna za uspešno propagando. Držali so se jih mnogi uspešni propagandisti, med drugimi tudi Hitlerjev minister za propagando Goebbels. Propagandist mora upoštevati podatke, ki jih dobi s proučevanjem javnega mnenja in obveščevalnih služb. Propaganda je učinkovita le takrat, ko izhaja iz potreb in želja ljudi. Mora se načrtovati in voditi iz enega središča, saj se le na ta način lahko zagotovita njena doslednost in enovitost in mora vplivati na sovražnikovo politiko in njegove akcije. Goebbels je imel propagando za vojaško orožje. Propagandno gradivo ne sme biti v celoti izmišljeno, ampak se mora sklicevati tudi na nekatere stvarne podatke. Da se propaganda opazi, mora zbuditi zanimanje javnosti in jo mora ponuditi medij, ki privlači pozornost. Vsi mediji morajo delovati obenem in usklajeno. Goebbels je posebno poudarjal film (televizije še ni bilo). Pri sovražnikovi propagandi je od njenega namena, vsebine, učinkovitosti ter narave odvisno ali naj jo ignoriramo ali zavrremo. Kadar je sovražna propaganda dobro utemeljena, je najbolje, da odgovori vrhovna avtoriteta, Adolf Hitler. Goebbels je verjel, da je bolje razvijati lastno propagando kot odgovarjati na sovražno. Treba je izkoristiti gradivo sovražnikove propagande, kadar nam lahko pomaga pri doseganju lastnih propagandnih ciljev. Pomembno je uporabljati načelo avtoritete in se sklicevati na vrhovno oblast. Propaganda mora biti skrbno časovno načrtovana. Psihološki učinek je treba predvideti. Predvsem pa mora prehiteti sovražnika. Propaganda za lastno deželo mora dati pravo mero strahu ter mora spodbujati agresivnost. Frustracija in agresivnost sta v neposredni zvezi, saj ljudstvo v stiski zahteva krivca. Tako je naloga propagande, da imenuje krivca in naščuva ljudstvo nanj (Pečjak, 1995: 138-140).

Za razliko od Freuda in Le Bona pa Adorno ugotavlja, da je aplicirana množična psihologija, o kateri je tu govora, značilna le za fašizem, ne pa tudi za večino drugih gibanj, ki iščejo podporo v množicah (glej, Adorno, 1981: 167). Razloge za to vidi Adorno v naslednjih ugotovitvah. Objektivni smotri fašizma so vseskozi iracionalni, ker

ne glede na oboroževalno konjunkturo v prvih letih Hitlerjevega režima v Nemčiji nasprotujejo materialnim interesom velikega števila tistih, ki jih skušajo zajeti. Ker bi fašizem množic ne mogel pridobiti z racionalnimi argumenti, se mora njegova propaganda nujno odvrniti od diskurzivnega mišljenja, usmeriti se mora psihološko ter mobilizirati iracionalne, nezavedne, regresivne procese. Nemara je skrivnost fašistične propagande v tem, da jemlje ljudi preprosto takšne, kakršni so: pravi, samostojnosti in spontanosti v veliki meri oropani otroci današnje standardizirane množične kulture – in v tem, da ne postavlja ciljev, katerih udejanjenje bi segalo tako čez psihološki kot čez družbeni *status quo*. Fašistična propaganda mora za svoje smotre obstoječi duševni ustroj samo *reproducirati*, ni se ji treba truditi, da bi kaj spreminjala; in prisilno ponavljanje, ki je ena izmed njenih glavnih značilnosti, se ujema z nujnostjo te nenehne reprodukcije. V celoti se zanaša tako na celotno strukturo kot na posamične poteze avtoritarnega značaja, ki je sam produkt ponotranjenja iracionalnih vidikov sodobne družbe (Adorno, 1981: 168). Tako imenovana psihologija fašizma se proizvaja vseskozi manipulativno. Tisto, kar jim naivno velja za 'naravno' iracionalnost množice, je sproducirano z racionalno preračunanimi tehnikami. Psihološke dispozicije dejansko ne povzročajo fašizma, pač pa 'fašizem' pravzaprav opredeljuje psihološko področje, ki ga lahko uspešno izrabijo sile, zainteresirane zanj iz popolnoma nepsiholoških sebičnih razlogov (Adorno, 1981: 169).

6. PSIHOLOŠKI UČINKI MNOŽIČNIH MEDIJEV

Že Tarde je postavil pomembno domnevo, da so v modernih družbah sredstva množičnega komuniciranja tista, ki najbolj razširjajo sugestijo in silijo ljudi v posnemanje. Množične komunikacije vsak dan vdirajo v domove ljudi in jih spreminjajo v 'nevidno množico', ki se imenuje 'javnost'. Sporočila v tisku sugerirajo mnenja ljudem. Razvoj množičnih komunikacij končno vpliva na vsa področja družbe. Določa, kaj govoriti, kako misliti in delovati. S tem je Tarde daleč pred McLuhanom odkril teorijo množične kulture, čeprav ne pod tem imenom (Ule, 1992: 344). Že začetniki psihologije in sociologije komuniciranja so opozarjali na zgodovinsko dejstvo, da vsakemu tipu komuniciranja ustreza specifični tip družbenosti. Tradicionalni ustni komunikaciji ustreza npr. spontana množica ljudi ali pa množica, ki jo vodi vodja s

svojo neposredno prisotnostjo in karizmo. Moderni komunikaciji, ki jo obvladuje tisk, radio in TV pa ustreza javnost. Tudi tip vodij se je spremenil. Sodobni vodje so pravzaprav publicisti, ki ustvarjajo javno mnenje. Formalni politični voditelji in druge vplivne osebnosti se lahko uveljavijo šele skozi medije množičnega komuniciranja. Ti jim ustvarjajo ali pa uničijo vpliv, karizmo itd. Toda pri tem zopet igrajo odločilno vlogo novinarji oziroma vsi tisti ljudje, ki ustvarjajo sporočila o dogodkih in komentarje v sredstvih množičnega komuniciranja. Razvoj komunikacijskih sredstev določa način druženja ljudi in metode za socialno primerjavo, socialno sugestijo, kakor tudi kanale za prepričevanje, s katerimi se dosega oblikovanje in spreminjanje stališč (Ule, 1992: 344-345). Za današnjo družbo je značilen umik konverzacije pred drugimi oblikami družbenega komuniciranja. Teoretiki (Tarde, Moscovici) ugotavljajo, da obstaja tesna povezava med prisotnostjo in svobodo konverzacije ter demokracijo v družbi (Ule, 1992: 346). Tiskana beseda ima sugestiven vpliv na ljudi. To, kar se govori, mogoče ni res, kar pa se piše, naj bi bilo res. Morda je laž res lažje izreči kot napisati, kljub temu pa so mnogi časopisi postali pravcata gnezda napačnih informacij. Pomislimo samo na Miloševićev tisk, ki so ga brali stotisoči slabo obveščeni ljudi. Ni čudno, da je Lenin (1920) vzkliknil: 'Zakaj naj bi dovolili svobodo govora in tiska? Zakaj naj bi vlada, ki dela to, kar veruje, da je prav, dovolila kritiko sebe? S tem bi dala opoziciji smrtno orožje' (v Pečjak, 1994: 144-145).

ZAKLJUČEK

V naši raziskavi smo se ukvarjali z osebnostjo političnega voditelja, kar vključuje tako njegovo javno podobo, ki jo uživa v očeh množice kot tudi vse tiste njegove osebne lastnosti, ki ga kot skupek oz. sindrom delajo različnega od ostalih članov družbe. Na to, da politični voditelj postane množični voditelj, pa vpliva tudi množstvo socioloških in ostalih faktorjev, ki jih drži v svojih rokah država in ki pripomorejo (ali celo naredijo) voditelja karizmatičnega in mu pripnejo avreolo kulturnega. Prav zaradi tega, ker se nikakor ne moremo izogniti preučevanju osebnosti političnega voditelja, ne da bi preučevali vse tri dejavnike hkrati, smo naše delo razdelili v tri sklope. Po analizah in dobljenih indukcijah smo prišli do naslednjih zaključkov in sklepov:

Prvi del našega raziskovanja je bil posvečen psihologiji množice. To pa zato, ker je bil predmet našega preučevanja množični voditelj. Gre za poseben tip voditelja, za katerega je značilno, da se razlikuje od voditeljev iz prejšnjih zgodovinskih obdobj. Povzeli smo Freudovo iznajdbo libidne konstrukcije množice. Pripadniki primarne množice so posamezniki, ki so postavili isti objekt na mesto svojega ideala jaza in se torej v svojem jazu med seboj identificirajo. Objekt, ki so si ga izbrali, je njihov junak, politični voditelj. Vezi, ki karakterizirajo množico, so torej libidinalne narave. Lahko potrdimo našo prvo hipotezo, ki pravi, da je množica voljna podreditve in predaje svojega nadjaza zunanjemu objektu. Vzrok je v šibkosti jaza in v preveč avtoritarni vzgoji v otroštvu. Tako so imeli vsi štirje obravnavani voditelji (Hitler, Lenin, Gandhi in Stalin) precej lažjo nalogo, kot si je mogoče predstavljati na prvi pogled. Vsi so vzniknili v takšnih ali drugačnih krizah, zato je bila množica še toliko bolj pripravljena na to, da prevzame pasivno vlogo slednikov. Pri človeku se je raven instinktov približala minimumu, zato potrebuje kohezivni okvir orientacije in cilj, ki mu govori, kam naj gre.

Ko smo razjasnili procese, ki se odvijajo v množici, nas je zanimalo, ali ima voditelj kakšne posebne osebne značilnosti oziroma skupek značilnosti, ki ga razlikujejo od ostalih članov družbe. Dotaknili smo se torej psihologije potez ter jo povezali s psihoanalizo. Tukaj sta nam bila v veliko podporo Theodor W. Adorno, ki je razdelal avtoritarno osebnost ter Erich Fromm, ki nam je nakazal razlikovanje med avtoritarnim in revolucionarnim voditeljem. Hipoteza, s katero smo začeli naše

raziskovanje je bila, da je voditelj avtoritarna osebnost s sadomazohistično karakterno strukturo in da so zanjo značilni sindromi patološkega narcisizma. Na osnovi dobljenih in analiziranih podatkov lahko pridemo do sklepa, da obstajata dve osnovni vrsti političnih voditeljev: to sta avtoritarni (destruktorski) in revolucionarni tip. Fromm nam je osvetlil razumevanje sadizma, ki je značilen za avtoritarni karakter s tem, da je pojasnil človekovo obnašanje z načinom zadovoljevanja eksistencialnih potreb. Ta je pri posameznikih različen, strasti, vkoreninjene v karakterju, pa so tiste, ki odločajo o tem, na kakšen način jih bo posameznik zadovoljeval. Mera, de katere je rešena ojdipska situacija določa, na kakšen način se bo posameznik boril za svoje lastno mentalno ravnotežje – s stremljenjem po življenju ali s stremljenjem po uničevanju. Strasti, ukoreninjene v karakterju, so lahko racionalne (to so strasti, ki 'poganjajo' življenje) ali iracionalne (to so strasti, ki 'dušijo' življenje). V skladu s svojo teorijo Fromm meni, da so tisti politični voditelji, ki imajo močnejše izražene prve strasti, revolucionarji, medtem, ko so tisti, ki imajo v svoji karakterni strukturi druge, navadni destruktorji in uničevalci (ki pa se lahko izdajajo za revolucionarje). Zaradi teh strasti ljudje tvegajo svoja življenja, saj jih strasti vodijo, vznemirjajo in jim dajejo smisel obstoja. Pripadajo področju svetosti in predanosti. Če se osredotočimo na subjekte naše analize, lahko zaključimo, da je pri Stalinu in Hitlerju opazna povezanost sadizma in ekstremnih oblik analno-grabežljivega, birokratskega, avtoritarnega karakterja. V njuni karakterni strukturi je bil sadizem globoko ukoreninjen že od začetka in se ni šele kasneje razvil. Pogoji za Stalinov sadistični in Hitlerjev nekrofilni razvoj so bili dani v njuni zgodnji mladosti, saj je sadizem pogosto proizvod analnega karakterja. Gandhi in Lenin sta bila po drugi strani revolucionarja, zato nista bila sadista. Oba sta imela ambivalenten odnos do očeta, medtem ko ga Stalin (on ga je sovražil) in Hitler nista imela tako izrazitega. To je pomembno vplivalo na njuni kasnejši karakterni strukturi, saj sta morala zato redefinirati svojo vlogo do očeta in se mu zoperstaviti. Lahko trdimo, da so imeli vsi štirje znake polavtizma v otroštvu ter narcisoidnosti v kasnejših letih življenja. Takšne sklepe si upamo postaviti, dalje pa v okvirih naše analize ne moremo iti, saj bi to zahtevala natančnejša analiza dobljenih podatkov, v katero pa se v tem delu nismo spuščali. Lahko torej zanikamo našo drugo hipotezo in postavimo trditev, da vsi voditelji niso avtoritarne osebnosti, ampak da obstajajo tudi pravi revolucionarji, ki stremijo k življenju in niso vodeni s svojimi uničevalskimi impulzi. Obstajajo nekatere osebnostne lastnosti, ki pripomorejo k temu, da bo oseba postala najvišji politični voditelj, vendar to še zdaleč ne pomeni, da je voditeljstvo odvisno samo od njih.

Okolje usmerja, a ne determinira. Karizma je izgrajeni konstrukt, pri izgradnji 'herojske' osebnosti in njegovega kulta pa nedvomno sodelujejo tudi ideološki, mitološki in propagandni faktorji s svojimi množičnimi mediji. Vodja je izraz moči naroda, njegove zedinjenosti z mitskimi močmi. Vse te sociološke faktorje smo samo nakazali, ker za podrobnejšo analizo tu ni prostora, so pa izredno zanimivi in večplastni in so pomemben moment pri izbiri političnega voditelja.

Lahko zaključimo s tem, da je množični voditelj oseba, ki je vzniknila v obdobju družbene krize in ki ji je zaradi nagnjenosti podrejanja množice uspelo razpršiti svojo idejo med ljudi. V množici so ljudje voditelja postavili na mesto svojega ideala jaza in se med seboj identificirali. Najpomembnejša je voditeljeva podoba v očeh množice. Voditelj je 'eden izmed njih', je pa tudi 'najboljši izmed njih'. Same osebnostne značilnosti voditelja so precej različne od voditelja do voditelja in se pojavljajo celo v kontrastih. Najpomembnejša sta: introvertnost – ekstravertnost ter visok IQ – nizek IQ. Glede avtoritarnega karakterja prav tako ni enotne črte, saj sta Lenin in Gandhi predstavnika nasprotja avtoritarnega karakterja. Propaganda z množičnimi mediji in širjenjem svoje ideologije ustvari karizmo voditelja in njegov kult, tako da poti nazaj ni več. Pri analizi osebnosti političnega voditelja je potrebno upoštevati torej vse tri faktorje. Izogibati se moramo poenostavljanju in ozkosti, saj lahko hitro zapademo v sociologizem oziroma v psihologizem, kar pa ni naš namen.

VIRI IN LITERATURA:

1. Knjige

1. Adorno Theodor W., Frenkel-Brunswik Else, Levinson Daniel J., Stanford Nevitt R. (1950) *The Authoritarian Personality*. New York: Harper in Brothers.
2. Bon, Gustave, le (1973) *Psihologija gomila*. Zagreb: Globus.
3. Dedijer, Vladimir (1981) *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 1,2,3.* : Zagreb : Mladost, Rijeka : Liburnija, Zagreb : Spektar.
4. Freud, Sigmund (1953) *A General Introduction to Psycho-Analysis*. New York: Permabooks.
5. Freud, Sigmund (1991) *The Interpretation of Dreams*. London: Penguin Books.
6. Freud, Sigmund (1995) *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
7. Freud, Sigmund (1975) *K psihopatologiji vsakdanjega življenja: o pozabljanju, spodrseljajih v besedi in ravnanju, zmotah in praznoverju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
8. Freud, Sigmund (1969) *O seksualnoj teoriji. Totem i tabu*. Novi Sad: Matica srpska.
9. Fromm, Erich (1973a) *Anatomija ljudske destruktivnosti: prva knjiga*. Zagreb: Naprijed.
10. Fromm, Erich (1973b) *Anatomija ljudske destruktivnosti: druga knjiga*. Zagreb: Naprijed.
11. From, Erich (1983) *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
12. Galbraith, John Kenneth (1983) *Anatomija moći*. Zagreb: Stvarnost.
13. Gardner, Jane, F (1974) *Leadership and the cult of personality*. London: Dent, Toronto: Hakkert.
14. Geary, Dick. (1995) *Hitler in nacizem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
15. Hitler, Adolf (1998) *Mein Kampf*. London: Pimlico.
16. Južnič, Stane (1989) *Politična kultura*. Maribor: Obzorja.
17. Jung, Carl Gustav (1994) Psihološka teorija tipov. V Jung, Carl Gustav *Sodobni človek išče dušo*, 63-78. Ljubljana: J. Pergar.

18. Machiavelli, Niccolo (1966) *Vladar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
19. Milgram, Stanley (1990) *Poslušnost autoritetu*. Beograd: Nolit.
20. Moscovici, Serge (1985) *The age of the crowd. A historical treatise on mass psychology*. Cambridge ... [etc.]: Cambridge University Press, Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
21. Musek, Janek (1982). *Osebnost*. Ljubljana: Univerzum.
22. Nicholson, Michael (1995) *Mahatma Gandhi*. Celje: Mohorjeva družba.
23. Pečjak, Vid (1995) *Politična psihologija*. Ljubljana: samozal.
24. Pečjak, Vid (1994) *Psihologija množice*. Ljubljana: samozal.
25. Riesman David, Glazer Nathan (1952) *Faces in the Crowd. Individual Studies in Character in Politics*. New Haven: Yale University Press.
26. Simonton, Dean Keith (1988) *Scientific genius. A Psychology of science*. Cambridge (etc): Cambridge University Press.
27. Sadler, Philip (1997) *Leadership*. London: Kogan Page.
28. Ule-Nastran, Mirjana (1992) *Socialna psihologija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
29. Velikonja, Mitja (1996) *Masade duha: razpotja sodobnih mitologij*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
30. Wolfenstein, Victor E. (1973) *The Revolutionary Personality. Lenin, Trotsky, Gandhi*. Princeton: Princeton University Press.
31. Žižek, Slavoj (1987) *Jezik, ideologija, Slovenci*. Ljubljana: Delavska enotnost.

2. Poglavja iz zbornikov ali knjig

32. Adorno, Theodor. W. (1973) Freudovska teorija in struktura fašistične propagande. V *Psihoanaliza in kultura* (1981), 145-172. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
33. Bales Robert F, Slater Philip E. (1956) Role differentiation in small groups. V Parsons, Talcott, Bales Robert F, Olds James, Zelditch Morris Jr., Slater Philip E. *Family, socialization and interaction process*. London: Routledge in Kegan Paul.
34. Bertaux, Daniel (1981) Biography and Society: the life history approach in the social sciences. V Renner, Tanja (1996) *Avto/biografije v sociologiji in v ženskih študijah*, 761. Teorija in praksa, let. 33, št. 5.

35. Džrnazjan, L.N. (1990) Kult in klečeplastvo. *Nova revija*, št. 103, str. 1674-1679. Ljubljana.
36. Freud, Sigmund (1967) Množična psihologija in analiza jaza. V *Psihoanaliza in kultura* (1981), 7-74. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
37. Herzog, D. (1990) Moderen poklicni politik. V France Adam (ur.) *Politika kot poklic: zbornik* (1992), 80. Ljubljana: Krt.
38. Luthar, Breda (1996) *Po objektivizmu*. Teorija in praksa, let. 33, št. 5, str 735-738. Ljubljana.
39. Pečjak, Vid (1994). *Osebnost političnega voditelja*. Javnost. Vol. 1, 1-2, str. 141-150.
40. Rakar Atilij, Košir Niko (1990). V Machiavelli, Niccolo (1990) *Politika in morala*. Ljubljana: Slovenska matica.
41. Renner, Tanja (1996) *Avto/biografije v sociologiji in v ženskih študijah*. Teorija in praksa, št. 5, str. 759-736. Ljubljana.
42. Velikonja, Mitja (1996) *Dvojna vpetost*, Teorija in praksa. Let. 33, št. 5, str. 808-816. Ljubljana.
43. Vodopivec, Vlado (1966). V Machiavelli, Niccolo (1966) *Vladar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
44. Weber, M. (1969) Legitimni poredak i tipovi autoriteta. V Parsons, Talcott, Šils E., Negel D.K., Pits D.R. (1969). *Teorije o društvu. Osnovi savremene sociološke teorije. Prva knjiga*. Beograd: Vuk Karadžić.
45. Weber, Max. (1918-19) Politika kot poklic. V France Adam (ur.) *Politika kot poklic: zbornik*, 1. izd., 80. (1992). Ljubljana: Krt.
46. Weber, M (1969) Tipovi vlasti. V Parsons, Talcott, Šils E., Negel D.K., Pits D.R. *Teorije o društvu. Osnovi savremene sociološke teorije. 1. knjiga*. Beograd: Vuk Karadžić.
47. Žerdin, A. (1989) *Kult mrtvega poglavarja*. Problemi – 27, št. 4, str. 76-81 = Eseji št. 7 (1989), str. 76-81.

3. Diplomatska in magistrska dela

48. Fister Vesna, Velikonja Mitja (2000) *Mit Josipa Broza Tita: diplomsko delo*. Ljubljana: (V. Fister).
49. Masten Robert, Tušak, Maks (1995) *Nekatere osebnostne lastnosti poveljnikov in njihova delovna uspešnost: magistrsko delo*. Ljubljana: (R. Masten).

4. Leksikoni in slovarji

50. Struk, Vlado (1995) *Leksikon politike*. Maribor: Obzorja.
51. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1995). SAZU. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
52. Verbinc, France (1997) *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

5. Prispevki, gradivo, analize z medmrežja

53. [http:// cbae.nmsu.edu/~dboje/teaching/338/transformational_leadership.htm](http://cbae.nmsu.edu/~dboje/teaching/338/transformational_leadership.htm)
54. http://cbae.nmsu.edu/~dboje/teaching/503/weber_links.html